

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**Кафедра економіки та управління виробничим
і комерційним бізнесом**

В. Л. Дикань, Г. В. Обруч, Г. П. Заєць

ВСТУП ДО ФАХУ

Конспект лекцій

Частина 2

Харків – 2022

Дикань В. Л., Обруч Г. В., Заєць Г. П. Вступ до фаху: Конспект лекцій. – Харків: УкрДУЗТ, 2022. – Ч. 2. – 66 с.

Цей конспект лекцій спрямований на надання знань базових принципів функціонування економіки, особливостей становлення та розвитку інститутів економіки і суспільства, а також основних засад формування моделі соціально-орієнтованого ринкового господарства як найбільш ефективної форми організації економіки.

Предметом навчальної дисципліни є формування у здобувачів вищої освіти знань, умінь і навичок, необхідних для чіткого розуміння і глибокого аналітичного осмислення соціально-економічних процесів, що дадуть змогу сформувати у випускника здатність до самостійної професійної діяльності в умовах ринкової економіки.

У другій частині конспекту лекцій розкрито особливості становлення і розвитку соціально-ринкової економіки, застосування механізмів ринкового саморегулювання і державного регулювання економічних систем, забезпечення конкурентного порядку. Розглянуто роль держави в регулюванні економічних процесів і становленні соціально-орієнтованої ринкової економіки. Досліджено процеси зайнятості та безробіття.

Рекомендується для видання і використання у навчальному процесі УкрДУЗТ для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальностей «Економіка» і «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність» усіх форм навчання.

Лл. 6, бібліогр.: 24 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри економіки та управління виробничим і комерційним бізнесом 31 травня 2021 р., протокол № 11.

Рецензент

проф. В. О. Овчиннікова

ЗМІСТ

Тематичний план.....	4
Вступ.....	5
ЛЕКЦІЯ 5. Соціальне ринкове господарство.....	6
5.1 Суспільне господарство і його форми.....	6
5.2 Поняття ринку, його основні функції та структура.....	9
5.3 Особливості формування ринкової інфраструктури.....	14
5.4 Поняття та характерні ознаки соціально орієнтованої ринкової економіки.....	17
ЛЕКЦІЯ 6. Сучасне ринкове господарство як синтез комерційного та некомерційного секторів.....	20
6.1 Юридична особа як суб'єкт економіки.....	20
6.2 Організаційно-правові форми створення та особливості діяльності підприємницьких товариств.....	21
6.3 Особливості створення непідприємницьких товариств...	26
ЛЕКЦІЯ 7. Конкурентний порядок.....	31
7.1 Форми та методи конкурентної боротьби.....	31
7.2 Особливості виникнення монополій. Монополії і конкуренція.....	35
7.3 Становлення та розвиток конкурентного порядку в світі. Антимонопольне законодавство України.....	41
ЛЕКЦІЯ 8. Держава та економіка. Роль держави в регулюванні економічних процесів.....	46
8.1 Держава як суб'єкт економіки.....	46
8.2 Основні напрями, засоби та важелі державного регулювання економіки України.....	48
8.3 Еволюція системи державної підтримки розвитку суб'єктів підприємництва в Україні.....	52
ЛЕКЦІЯ 9. Зайнятість та безробіття.....	56
9.1 Сутність та складові поняття робочої сили. Зайнятість і безробіття в Україні.....	56
9.2 Державне регулювання ринку праці в Україні.....	61
Список літератури.....	64

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Тема лекції	Кількість годин
Лекція 5. Соціальне ринкове господарство	3
Лекція 6. Сучасне ринкове господарство як синтез комерційного та некомерційного секторів	3
Лекція 7. Конкурентний порядок	3
Лекція 8. Держава та економіка. Роль держави в регулюванні економічних процесів	3
Лекція 9. Зайнятість та безробіття	3

ВСТУП

Прискорення темпів технологічного прогресу, масштабна інтернаціоналізація бізнесу, фундаментальна цифрова перебудова глобальних економічних процесів, інтелектуалізація та роботизація промисловості виступають наразі ключовими трендами економічного розвитку світових лідерів бізнес-простору. Відбувається формування нової технологічної парадигми розвитку країн, зазначає кардинальної зміни система взаємозв'язків щодо створення доданої вартості продукції, змінюється система освіти і технології виховання висококваліфікованих фахівців. У цих умовах положення країни на світовій арені визначається насамперед рівнем адаптивності до змін у глобальному економічному просторі і оперативності врахування глобальних трендів при визначенні напрямів економічного та соціального зростання країни.

Забезпечення конкурентоспроможності економічних систем значною мірою залежить від компетентності і професіоналізму фахівців, здатних приймати ефективні управлінські рішення, пов'язані з вирішенням як стратегічних, так і оперативних завдань. Досягнення високого рівня професіоналізму і компетентності кадрів потребує глибоких теоретичних знань сучасної економічної теорії і базових законів економіки, механізму функціонування інститутів національної та світової економічних систем, ринку і держави.

Навчальна дисципліна «Вступ до фаху» дає змогу повною мірою оволодіти знаннями базових принципів функціонування економіки, які є актуальними протягом багатьох років, а також сучасних і майбутніх трендів економічного розвитку, зміна яких відбувається лавиноподібними темпами, що дасть змогу сформувати підґрунтя для чіткого розуміння і глибокого аналітичного осмислення соціально-економічних процесів.

Конспект складається з двох частин. У другій частині конспекту розкрито особливості становлення і розвитку соціально-ринкової економіки, механізмів ринкового саморегулювання і державного регулювання економічних систем, забезпечення конкурентного порядку. Розглянуто роль держави в регулюванні економічних процесів і становленні соціально-орієнтованої ринкової економіки. Досліджено процеси зайнятості та безробіття.

ЛЕКЦІЯ 5. Соціальне ринкове господарство

План лекції

- 5.1 Суспільне господарство і його форми.
- 5.2 Поняття ринку, його основні функції та структура.
- 5.3 Особливості формування ринкової інфраструктури.
- 5.4 Поняття та характерні ознаки соціально орієнтованої ринкової економіки.

5.1 Суспільне господарство і його форми

Визначений спосіб організації господарської діяльності людей називається *суспільним господарством*. Виділяють дві його основні форми: натуральне і товарне господарство.

Суспільна форма організації господарства, при якій продукти виробляються для внутрішньогосподарського споживання, отримала назву *натурального господарства*. При такому типі організації суспільного господарства всі основні економічні питання (що, скільки, як і для кого) вирішуються на основі цілей власного споживання, наприклад з урахуванням потреб сім'ї, громади тощо. *Характерними ознаками натурального господарства є* замкнутість; обмеженість та розрізненість виробництва; традиційність; повільні темпи розвитку тощо. У натуральному господарстві всі види робіт, включаючи видобуток і обробку необхідних матеріалів, виготовлення того чи іншого продукту, ведуться в рамках власного господарства.

У натуральному господарстві економічна діяльність ведеться згідно з традиціями, що склалися і які передаються з покоління в покоління. Така форма організації економіки заснована на примітивній техніці, вона не орієнтована на використання нових технологій і методів організації праці. Для натурального виробництва характерним є просте відтворення, тобто ведення господарства при незмінних масштабах і умовах господарювання.

Натуральне господарство панувало у первісних народів. Воно існувало у вигляді замкнутих, економічно самостійних

громад. Значні позиції натуральне господарство займало в античних рабовласницьких державах. Разом з тим, слід зазначити, що елементи натурального виробництва зберігаються і на більш розвинених стадіях ринкової економіки. Натуральне виробництво є складовою частиною економіки деяких країн, що розвиваються, і донині воно виступає фундаментом більшості слаборозвинених країн.

Зважаючи на те, що натуральне господарство, засноване на примітивних правилах ведення економічної діяльності, не в змозі забезпечити збільшення продуктивності праці і економічне зростання, суспільство поступово перейшло до іншої форми суспільного господарства – товарного господарства. *Товарне господарство* є формою організації економіки, при якій основна частина благ створюється для обміну шляхом купівлі-продажу. У товарному виробництві основні економічні питання вирішуються безпосередньо виробниками на основі врахування споживчого попиту, його структури, а також тенденції зміни потреб. Однією з основних цілей товарного виробництва є реалізація продукції. Це змушує товаровиробників діяти ефективно і відповідально, швидше реагувати на зміну споживчого попиту, постійно оновлювати асортимент продукції, що випускається [24].

Товарне виробництво виникло в традиційній економіці. Однак в той період частка товарної продукції в загальному обсязі суспільного виробництва була незначною. У рамках сучасної ринкової економіки товарне виробництво становить майже 100 % у загальному обсязі виробленої продукції. Слід зазначити, що товарне виробництво виникає і функціонує за певних умов. До них зокрема відноситься *суспільний поділ праці та економічна відокремленість виробників*.

Суспільний поділ праці – це відокремлення різних видів економічної діяльності. Розрізняють три основних типи поділу праці: внутрішньофірмовий, загальнонаціональний і міжнародний. Зокрема *внутрішньофірмовий поділ праці* – це поділ праці всередині окремого підприємства. *Загальнонаціональний поділ праці* – виділення окремих видів економічної діяльності в рамках господарства конкретної країни. При цьому виділяють такі *форми вираження* останнього: *загальний* – за видами виробництва (промисловість, сільське

господарство); *приватний* – поділ типів виробництва на види і підвиди (добувна та обробна промисловість, рослинництво, тваринництво); *територіальний* – відокремлення окремих регіонів, районів у національному господарстві. *Міжнародний поділ праці* – це спеціалізація окремих країн зі створення певних благ залежно від виду ресурсів, знань, технологій, якими вони володіють [12, 13].

Економічна відособленість виробників виникла в результаті появи приватної власності, профіциту продукції в результаті її виробництва вище рівня, необхідного для підтримки життєдіяльності виробників. Ці передумови сприяють встановленню економічних зв'язків між виробниками, обміну результатами праці. Наприклад, виробництво побутової техніки вимагає наявності безлічі матеріалів (пластмаси, гуми, скла, металу). Їх створення в рамках одного підприємства, як правило, є недоцільним. Вигідніше придбати цю продукцію у інших виробників за допомогою обміну.

Економічна відособленість виробників передбачає наявність економічної свободи – можливості обирати сферу господарської діяльності; реалізовувати право власності на створений продукт і фактори виробництва; нести певну відповідальність перед споживачами, державою та іншими учасниками угод.

Виділяють декілька *основних типів товарного виробництва*: просте, класичне та соціалізоване. *Просте товарне виробництво* – це форма організації економіки, при якій блага для обміну створюються самостійними виробниками, які одночасно являються і власниками факторів виробництва. *Класичне товарне виробництво* – це форма організації економіки, при якій ринкові відносини набувають загального характеру, товарами стають не тільки продукти праці, але й економічні ресурси. *Соціалізоване товарне виробництво* – це товарне виробництво, яке функціонує на основі соціального партнерства та соціального прогресу [24].

В умовах товарного виробництва економічні блага, призначені для обміну, приймають форму товарів. Тобто *товар* – це продукт праці, створений для обміну шляхом купівлі-продажу. Незважаючи на те, що товару та економічному благу притаманні аналогічні ознаки, товаром, на відміну від останнього, є тільки той продукт, який зроблений для продажу. Товар виготовляється

не для власного споживання, а з метою обміну на інші продукти. Кожен товар має *ціну*, що являє певну суму грошей, яку покупці платять за придбання продукту. Вона залежить від попиту і пропозиції.

Обмін між товарами може відбутися тільки в тому випадку, якщо він вигідний всім його учасникам, а продукція, яка підлягає обміну є еквівалентною або рівноцінною між собою. Розрізняють бартерний і грошовий обмін. *Бартерний обмін* – це прямий обмін товару на продукт без посередництва грошей. *Грошовий обмін* – це обмін товару на продукт за допомогою грошей. У даному випадку гроші виконують дві функції: обігу і еквівалентності. На сьогодні грошовий обмін є панівною формою обміну в економіці і реалізується за допомогою особливого механізму, який отримав назву ринку.

5.2 Поняття ринку, його основні функції та структура

В умовах домінування ринкової економіки обмін економічними благами між суб'єктами економіки здійснюється за допомогою ринку. *Поняття ринку* є багатоаспектним: з одного боку ринок є сферою обміну всередині країні та між країнами, яка пов'язує між собою виробників та споживачів продукції, з іншого боку – це сукупність економічних відносин виробництва та обміну економічних благ за допомогою грошей. До умов виникнення ринку можна віднести суспільний розподіл праці і її спеціалізацію.

Виділяють суб'єкти та об'єкти ринку. До *суб'єктів ринку* належать особи, які вступають в ринкові відносини і є учасниками ринкових угод (покупці, продавці, державні установи, посередницькі організації). *Об'єкти ринку* – це все те, з приводу чого виникають відносини купівлі-продажу (матеріальні і нематеріальні блага, капітал, відкриття, винаходи, ідеї тощо) [6].

Сутність ринку реалізується через його *функції*, основними з яких є: інформаційна, посередницька, ціноутворююча, регулююча, стимулююча, контролююча, соціальна.

Зокрема *інформаційна функція ринку* реалізується за рахунок надання учасникам необхідної інформації про співвідношення попиту і пропозиції економічних благ, їх якості

та асортименту, цінах тощо. Отримання такого роду інформації дає змогу підприємцям ефективно організувати бізнес, трансформувати його структуру відповідно з мінливими умовами ринку. Такого роду інформація є важливою і для споживачів. Зокрема інформація про ціни, тенденції їх зміни, появу нових продуктів, ситуації на ринку праці допомагає споживачам прийняти правильне економічне рішення. Дані про ситуацію на ринку можна отримати за допомогою аналізу різного роду показників: рівня цін, відсоткової ставки, прибутку, рівня економічної зайнятості та безробіття, середньої заробітної плати тощо.

Посередницька функція ринку полягає в тому, що ринок сприяє встановленню господарських зв'язків між суб'єктами, забезпечуючи альтернативність вибору при укладанні угод. Зокрема споживач має можливість вибору оптимального виробника продукції. У свою чергу для продавця забезпечується вибір найбільш відповідного покупця.

Ціноутворююча функція ринку дає змогу визначити найбільш оптимальну ціну продукції, яка швидко реагує на зміни виробництва, потреб, кон'юнктури. Наявні на ринку економічні блага одного призначення найчастіше містять неоднакову кількість матеріальних і трудових витрат. Проте ринок орієнтується на суспільно необхідні витрати, які готовий оплачувати споживач. Саме вони визначають ціну, за якою продукція пропонується споживачам.

Регулююча функція ринку є однією з найбільш важливих функцій і проявляється в тому, що ринок сприяє переміщенню капіталу з однієї галузі чи сфери економіки в іншу, забезпечує збалансованість, пропорційність суспільного виробництва. Зростання цін в деяких секторах економіки є сигналом для виробників до розширення обсягів виробництва, а зниження ціни, навпаки, – сигнал до скорочення. Незважаючи на значну роль державного регулювання в системі соціально орієнтованої ринкової економіки, регулююча роль ринку продовжує зберігатися [6].

Стимулююча функція ринку полягає в тому, що ринок за рахунок цін стимулює впровадження у виробництво досягнень

науково-технічного прогресу, економію витрат, підвищення якості продукції, оновлення асортименту продукції.

Контролююча функція ринку зводиться до того, що ринок звільняє економіку від неефективних господарських одиниць, які не в змозі запропонувати споживачам якісну продукцію. Ця функція в економічній літературі також отримала назву сануючої функції.

Соціальна функція ринку полягає в тому, що ринок здійснює диференціацію учасників ринку. Ті підприємства і організації, які випускають більш якісну продукцію, застосовують ефективні методи управління, використовують персонал високої кваліфікації, мають можливість отримувати більш високий дохід. Ця функція стосується і громадян. Фізичні особи, які мають належний рівень освіти і кваліфікації, мають право розраховувати на отримання більш цікавої і прибуткової роботи.

Загалом ринок являє собою складну економічну систему, що складається з різного роду підсистем або самостійних так званих «міні-ринків». Для характеристики структури ринку використовують безліч критеріїв. Основні з них розкрито на рисунку 5.1.

Класифікація типів ринку як об'єкта ринкових відносин дозволяє виявити ряд його структурних ринків, кожен з яких виконує особливу роль в суспільному виробництві, має специфіку створення і функціонування. Наприклад, споживчий ринок – це сукупність окремих осіб і домогосподарств, які купують товари та послуги для особистого споживання.

Класифікація типів ринку за критерієм «суб'єкти ринку» дозволяє виділити ринок покупців, ринок продавців, ринок державних організацій та установ, ринок проміжних продавців або посередників. *Ринок покупців* характеризується ситуацією, при якій пропозиції виробників і продавців продукції перевищують попит на них за існуючими цінами, у результаті чого ціна на продукцію знижується. *Ринок продавців* – ситуація на ринку, при якій попит на продукцію навпаки перевищує пропозицію. *Ринок державних установ та організацій* створений для придбання або оренди економічних благ, необхідних для виконання властивих їм функцій. *Ринок проміжних продавців або посередників* – сукупність осіб і підприємств, які купують

економічні блага для перепродажу або здачі в оренду іншим споживачам з метою отримання власної вигоди.

<p>За об'єктом ринкових відносин: <i>ринок природних ресурсів; ринок капіталу; ринок праці ринок інформації; ринок цінних паперів; ринок результатів інтелектуальної діяльності</i></p>
<p>За суб'єктом ринкових відносин: <i>ринок покупців; ринок продавців; ринок державних організацій та установ; ринок проміжних продавців або посередників</i></p>
<p>За географічним положенням (місцем реалізації продукції): <i>місцевий ринок; регіональний ринок; національний ринок; інтеграційний ринок; світовий ринок</i></p>
<p>За місцем створення продукту: <i>внутрішній ринок; зовнішній ринок</i></p>
<p>За ступенем обмеження конкуренції: <i>вільний ринок (ринок досконалої конкуренції); ринок недосконалої конкуренції; монополістичний ринок; олігополістичний ринок</i></p>
<p>За обсягом угод, що укладаються: <i>оптовий ринок; роздрібний ринок</i></p>
<p>За галузевою ознакою: <i>автомобільний ринок; нафтовий ринок; ринок дорогоцінних металів; ринок комп'ютерної техніки</i></p>
<p>За ступенем відповідності функціонування ринку чинному законодавству: <i>легальний ринок; нелегальний (тіньовий) ринок</i></p>
<p>За способом досягнення макроекономічної збалансованості: <i>саморегулюючий ринок; регульований ринок</i></p>

Рисунок 5.1 – Класифікація типів ринку

За географічним положенням (місцем реалізації продукції) можна виділити такі види ринку як місцевий, регіональний, національний, інтеграційний та світовий ринок. *Місцевий ринок* – це ринок, який функціонує в рамках окремого міста, населеного пункту. *Регіональний ринок* охоплює економічний простір окремого регіону. *Національний ринок* – це ринок, який забезпечує взаємодію між виробництвом і споживанням в рамках національного господарства в цілому. *Інтеграційний ринок* об'єднує економічний простір двох і більше країн. *Світовий ринок* – це система стійких товарно-грошових відносин між країнами, пов'язаними між собою участю в міжнародному поділі праці [6, 12].

За ступенем обмеження конкуренції розрізняють вільний ринок, ринок недосконалої конкуренції, олігополістичний ринок, ринок монополістичної конкуренції. *Вільний ринок* – ринок, на якому ціни встановлюються тільки відповідно до попиту і пропозиції, незалежно від впливу будь-яких зовнішніх факторів. *Ринок недосконалої конкуренції* – ринок, на якому продавець та/або покупець можуть істотно впливати на ціни, а отже, визначати ціни з метою отримання вигоди. *Олігополістичним ринком* вважається ринок, на якому функціонує невелика кількість конкуруючих фірм, досить чутливих до політики ціноутворення та маркетингових стратегій конкурентів, і кожна з яких спроможна впливати на ринкову ціну власними діями. *Ринок монополістичної конкуренції* – це ринок продавців і покупців, які здійснюють угоди не за єдиною роздрібною ціною, а в широкому діапазоні цін; кожна фірма в умовах диференціації продукції володіє деякою монопольною владою над своїм товаром [6, 12].

За галузевою ознакою можна виділити безліч ринків, на яких купуються і продаються конкретні види товарів і послуг. Так, наприклад, автомобільний ринок, нафтовий ринок, ринок дорогоцінних металів, ринок комп'ютерної техніки тощо.

За обсягом угод, що укладаються, виділяють оптовий та роздрібний ринок. *Оптовий ринок* характеризується великим масштабом угод, для *роздрібного ринку* характерна типова поштучна купівля-продаж продукції.

За ступенем відповідності функціонування ринку чинному законодавству можна виділити два типи ринку: легальний ринок і нелегальний (тіньовий) ринок. *Легальний ринок* функціонує на основі дотримання всіх законодавчих норм і правил. *Нелегальний ринок (тіньовий)* характеризується порушенням чинного законодавства.

Макроекономічна ринкова збалансованість може бути досягнута стихійно і (або) за рахунок застосування важелів державного регулювання економіки. Залежно від використання тих чи інших засобів для досягнення макроекономічної збалансованості розрізняють саморегулюючий і регульований ринок. На *саморегулюючому ринку* баланс між попитом і пропозицією встановлюється стихійно. *Регульований ринок*

досягає збалансованості, використовуючи як ринкові механізми, так і методи державного регулювання [6, 12].

Слід зазначити, що для ринку як складному механізму, що забезпечує пропорційність, збалансованість економіки, притаманні як позитивні, так і негативні риси. Зокрема до *позитивних властивостей ринку* відносять: ефективний розподіл ресурсів; швидку адаптацію до мінливої економічної ситуації; наявність вільного вибору для виробників і споживачів; здатність задовольнити постійно зростаючі потреби; систематичне підвищення якості економічних благ; стимулювання процесів впровадження інновацій підприємствами тощо. Разом з тим ринку притаманні і деякі недоліки: не відбувається збереження невідтворюваних ресурсів; при прийнятті рішень враховується тільки економічна ефективність; відсутня зацікавленість в створенні суспільних благ; не гарантується повна зайнятість, матеріальне та соціальне благополуччя; не забезпечується соціальний прогрес суспільства. Усунення цих недоліків в соціальній ринковій економіці певною мірою покладається на державу.

5.3 Особливості формування ринкової інфраструктури

Інфраструктура у загальному вигляді являє собою складову частину механізму економічного або політичного життя, що має підпорядкований, допоміжний характер і забезпечує нормальне функціонування економічної або політичної системи в цілому. Виділяють багато різновидів інфраструктури: економічна, політична, виробнича, соціальна, екологічна, ринкова тощо.

Ринкову інфраструктуру слід розглядати як сукупність пов'язаних між собою інститутів, які діють в межах особливих ринків та виконують визначені функції щодо забезпечення нормального режиму їх функціонування. До основних елементів ринкової інфраструктури належать: біржі, банки, страхові компанії, юридичні контори, інформаційні центри, рекламні агентства, аукціони, ярмарки, підприємства оптової та роздрібно торгівлі, посередницькі фірми, торгові палати; консалтингові підприємства, аудиторські компанії, податкові органи, система освіти тощо [6, 24].

Біржа як один із основних елементів інфраструктури ринку є найбільш розвиненою формою регулярно функціонуючого оптового ринку масових замінних товарів, які продаються за стандартами чи зразками (товарна біржа), ринку цінних паперів (фондова біржа), іноземної валюти (валютна біржа) чи здійснення посередництва при наймі робочої сили (біржа праці). Наразі в Україні також сформовано мережу біржової інфраструктури. Зокрема до переліку товарних бірж відносяться: Харківська товарна біржа (м. Харків); Аграрна біржа (м. Київ); Катеринославська товарна біржа (м. Дніпро); Українська універсальна біржа (м. Полтава); Товарно-сировинна біржа «Сумська ресурсна біржа» (м. Суми); ТОВ «Електронні торги України» (м. Київ); Українська енергетична біржа (м. Київ); Аукціонний дім «Перспектива-Коммодіті» (м. Дніпро, м. Київ); Товарна біржа «Центральна Товарна Біржа» (м. Полтава); Товарна біржа «PolonEX» (м. Київ); Товарна біржа «Іннекс» (м. Київ); Товарна біржа агропромислового комплексу центральних областей України (м. Черкаси); Рівненська міжрегіональна універсальна товарно-майнова біржа «Прайс» (м. Рівне); Універсальна товарна біржа «Контрактовий дім УМВБ» (м. Київ) тощо. Серед діючих фондових бірж слід відзначити: АТ «Фондова біржа ПФТС» (м. Київ); АТ «Українська біржа» (м. Київ); ПрАТ «Українська міжбанківська валютна біржа» (м. Київ); ПрАТ «Київське міжнародне фінансове бюро» (м. Київ); Фондова біржа «Перспектива» (м. Дніпро) тощо.

Банк є організацією, яка акумулює грошові засоби та накопичення, надає кредит, здійснює грошові розрахунки, емісію грошей та цінних паперів, операції з золотом, іноземною валютою та виконує низку інших функцій. Зі зростанням і поглибленням суспільного поділу праці банки почали спеціалізуватися на обслуговуванні окремих галузей економіки (сільське господарство, промисловість, зовнішня торгівля), виконанні інших функцій. Кількість діючих банків в Україні станом на кінець 2019 р. досягла 75 (для порівняння у 2008 р. їх кількість досягала 184), з яких 35 – з іноземним капіталом, у т. ч. 23 – із 100 % іноземним капіталом (47 та 17 од. відповідно). Зокрема кількість структурних підрозділів

складає близько 8 тис. од. (у 2008 р. їх кількість досягала понад 21 тис. од.) [21].

Страхова компанія (СК) – організація, що створює грошові (страхові) фонди за рахунок внесків її учасників для відшкодування за умови настання страхового випадку збитків, завданих стихійним лихом, нещасними випадками, іншими обставинами. Страхування ділиться на майнове, особисте та страхування відповідальності перед третіми особами. Воно має обов'язкову або добровільну форму у вигляді договору між страхувальником і страховиком. Загальна кількість страхових компаній в Україні станом на 31.12.2019 р. становила 233, у тому числі СК «life» – 23 компанії, СК «non-life» – 210 компаній. Кількість страхових компаній значно скоротилася, так за 2019 р. порівняно з 2018 р., кількість компаній зменшилася на 48, а порівняно з 2017 р. зменшилася на 61 [14].

Консультаційна організація здійснює діяльність з консультування виробників, продавців і покупців з широкого кола питань економічної діяльності підприємств, фірм, організацій.

Аудиторська фірма виконує на підставі договору незалежний контроль над дотриманням встановленого порядку фінансово-господарських операцій, бухгалтерського обліку і звітності підприємств шляхом ревізій і перевірок, а також експертні та інші послуги з аналізу фінансових аспектів діяльності підприємств.

Податкові органи – це державні органи, на які покладається перевірка правильності сплати податків та інших платежів до бюджету громадянами і юридичними особами. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. ініційовано роботу Державної податкової служби, яка створена шляхом реорганізації Державної фіскальної служби і її поділу на Державну податкову та Державну митну служби. Також утворено відповідні територіальні органи Державної податкової служби, Офіс великих платників податків та Інформаційно-довідковий департамент.

Торгово-промислова палата – це недержавна організація, яка об'єднує підприємства та підприємців, діяльність якої спрямована на сприяння розвитку всіх видів підприємництва,

розвитку національної економіки, її інтеграції у світову економічну систему. Торгово-промислові палати в більшості країн світу стали провідним інститутом, який представляє та захищає інтереси ділових кіл в органах державної влади. Система торгово-промислових палат в Україні забезпечує сприятливе бізнес-середовище в Україні, створює та розширює можливості розвитку бізнесу через відкриття нових ринків для вітчизняного експорту, сприяння динамічній інтернаціоналізації українського бізнесу та активну інтеграцію в світову економіку, вдосконалення інституційного середовища в процесі діалогу бізнесу та влади, а також надання послуг, затребуваних бізнесом. Торгово-промислова палата України об'єднує понад 8 тис. підприємств, які забезпечують надходження понад 70 % експортної виручки України. Система торгово-промислових палат об'єднує 25 регіональних палат, має представництва у 55 країнах на 5 континентах.

5.4 Поняття та характерні ознаки соціально орієнтованої ринкової економіки

Ринкове господарство – суспільна форма організації економіки, заснована на товарному виробництві, яка забезпечує взаємодію між виробництвом і споживанням за допомогою ринку. Ринкове господарство пройшло тривалий шлях еволюції та розвитку. Для початкових стадій розвитку ринкового господарства характерні такі ознаки: приватна власність на економічні ресурси; стихійне досягнення макроекономічної стабільності; наявність вільних юридично найманих працівників; підтримання робочої сили в нормальному стані – особиста відповідальність найманого персоналу; стихійне встановлення цін і купівельної спроможності грошей; панування матеріальних благ у процесі обміну тощо. Такого роду ринкове господарство існувало в провідних країнах з XVIII ст. і до перших десятиліть XX ст. В економічній літературі такий вид господарства отримав назву класичного ринкового господарства.

Наразі в розвинених країнах набуло масштабного поширення соціальне ринкове господарство або соціально орієнтована ринкова економіка. *Соціальне ринкове господарство*

представляє собою форму організації економіки, засновану на соціалізованому товарному виробництві, яка забезпечує взаємодію між виробництвом та споживанням на основі застосування як ринкового механізму, так і важелів державного регулювання економіки, суспільних інститутів, гарантуючи соціально-економічну стабільність в суспільстві.

Концепція соціального ринкового господарства розроблена в Німеччині такими вченими, як Альфред Мюллер-Армак, Александер Рюстов, Вільгельм Ріпці і Людвіг Ерхард. У практику концепцію соціального ринкового господарства впровадив саме Л. Ерхард. Автори теорії соціального ринкового господарства зазначають, що дана модель – це так званий «третій шлях», який проходить між диким, позбавленим економічного порядку ринком і командно-адміністративною економікою. Соціальне ринкове господарство, з одного боку, гарантує економічну свободу, ринкові методи діяльності, конкуренцію, а з іншого – надає соціальну захищеність і соціальну справедливість. Тільки на базі ефективно функціонуючої економіки можливо створити сильну систему соціального захисту населення, забезпечити рівні можливості їх доступу до суспільних цінностей. Соціальне ринкове господарство орієнтоване на досягнення ряду цілей (рисунок 5.2), реалізація яких дозволяє підвищити якість життя населення, забезпечити стабільне економічне зростання.

Мотивами до побудови соціально орієнтованої ринкової економіки є: забезпечення економічної свободи; наявність різноманіття форм власності; розвиток конкурентного середовища; формування механізму вільного ціноутворення; створення ринкової інфраструктури; державне регулювання економіки; формування відкритої моделі економіки при дотриманні національних інтересів країни; ефективна система соціального захисту населення; наявність соціальної інфраструктури тощо.

У свою чергу цілями соціально орієнтованої ринкової економіки визначають: максимально високий рівень життя населення; формування економічно ефективною та соціально справедливою грошовою системою, що забезпечує стабільність цін; соціальну забезпеченість і соціальний прогрес; екологічну безпеку тощо.

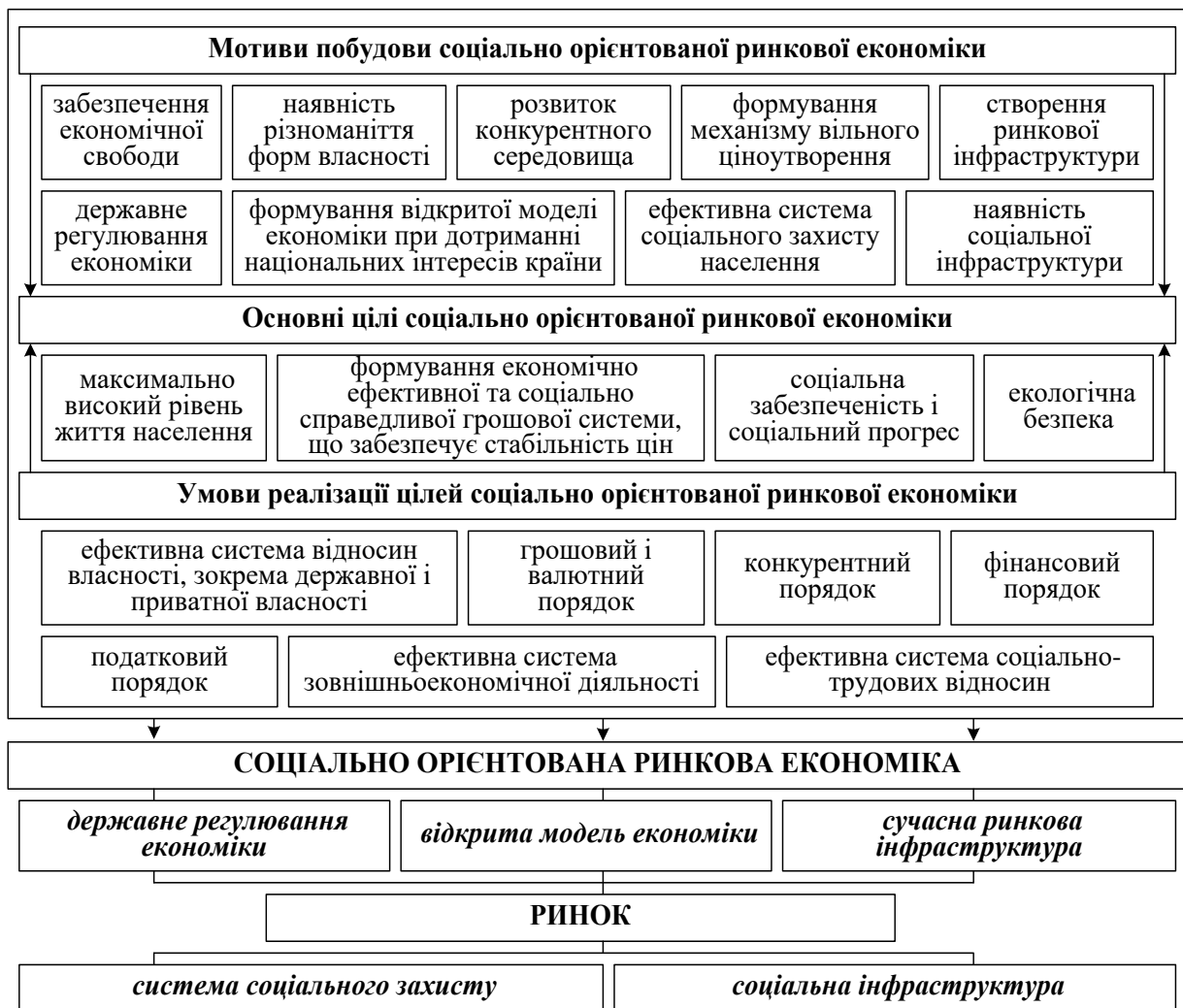

Рисунок 5.2 – Особливості формування соціально орієнтованої ринкової економіки [5–6, 12–13, 24]

Умовами їх практичної реалізації є: ефективна система відносин власності, зокрема державної і приватної власності; грошовий і валютний порядок; конкурентний порядок; фінансовий порядок; податковий порядок; ефективна система зовнішньоекономічної діяльності; ефективна система соціально-трудова відносин тощо.

ЛЕКЦІЯ 6. Сучасне ринкове господарство як синтез комерційного та некомерційного секторів

План лекції

6.1 Юридична особа як суб'єкт економіки.

6.2 Організаційно-правові форми створення та особливості діяльності підприємницьких товариств.

6.3 Особливості створення непідприємницьких товариств.

6.1 Юридична особа як суб'єкт економіки

Більшість суб'єктів ринкової економіки мають статус юридичної особи. Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом («Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань») порядку. Вона наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Юридичні особи можуть бути створені шляхом об'єднання осіб та (або) майна. Залежно від порядку створення вони поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Цивільним кодексом України встановлюються порядок створення, організаційно-правові форми і правовий статус юридичних осіб приватного права. Порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією України та відповідним законом [23].

Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом. Товариства поділяються на підприємницькі (комерційні) та непідприємницькі (некомерційні). *Товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі чи сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що*

діють з метою одержання прибутку. *Непідприємницькими товариствами є товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Загальною рисою, яка характерна для комерційних та некомерційних організацій є наявність юридичної особи (рисунок 6.1).*

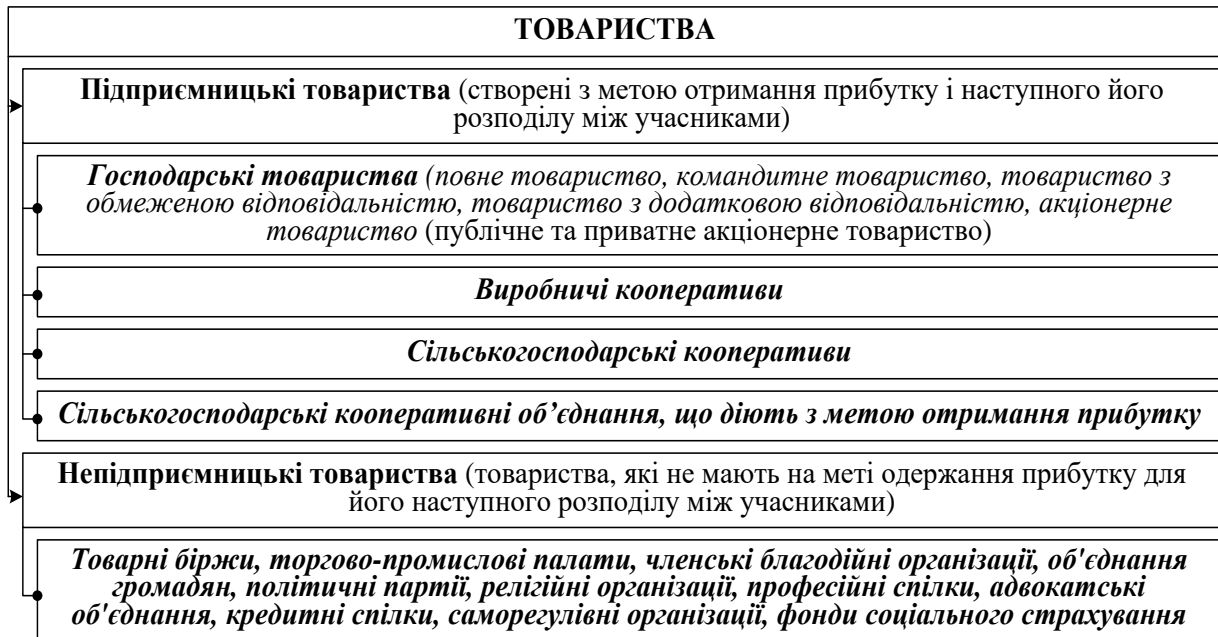

Рисунок 6.1 – Типи товариств [3, 23]

Сучасне ринкове господарство – це синтез комерційних і некомерційних організацій, заснований на оптимальному поєднанні матеріальних і соціальних цінностей, ринкових і неринкових методах господарювання. На вищенаведеному рисунку 6.1 деталізовано типи підприємницьких і непідприємницьких товариств, які законодавчо закріплені та функціонують в Україні.

6.2 Організаційно-правові форми створення та особливості діяльності підприємницьких товариств

Діяльність підприємницьких товариств в Україні регулюється Господарським та Цивільним Кодексами України, Законами України «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та ін.

Господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками. Як було зазначено вище, вони можуть бути створені у формі *повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства*. Учасником може бути фізична або юридична особа [1, 23].

Повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. Учасник повного товариства не має права без згоди інших учасників вчиняти від свого імені та у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб правочини, що є однорідними з тими, які становлять предмет діяльності товариства. Управління діяльністю повного товариства здійснюється за спільною згодою всіх учасників. Засновницьким договором товариства можуть бути передбачені випадки, коли рішення приймається більшістю голосів учасників [23].

Прибуток та збитки повного товариства розподіляються між його учасниками пропорційно до їхніх часток у складеному капіталі, якщо інше не передбачено засновницьким договором або домовленістю учасників. У разі недостатності у повного товариства майна для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі, учасники повного товариства солідарно відповідають за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, на яке може бути звернене стягнення.

Командитним товариством є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства. Командитне товариство створюється і діє на підставі засновницького договору. Вкладник командитного товариства зобов'язаний зробити вклад до складеного капіталу.

Внесення вкладів посвідчується свідоцтвом про участь у командитному товаристві [23].

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вкладів [20].

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів, і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників [20, 23].

Акціонерне товариство – господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерне товариство самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном. Акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості акцій, що їм належать (крім випадків, установлених законом). Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні та приватні товариства. Особливості правового статусу публічних та приватних акціонерних товариств встановлюються законом («Про акціонерні товариства») [15, 23].

Акціонерне товариство може бути створене юридичними та (або) фізичними особами, а також державою в особі уповноваженого органу, територіальною громадою в особі уповноваженого органу. Установчим документом акціонерного товариства є його статут. Статут акціонерного товариства повинен містити відомості про: повне та скорочене найменування товариства українською мовою; тип товариства; розмір статутного капіталу; розмір резервного капіталу у разі його формування; номінальну вартість і загальну кількість акцій,

кількість кожного типу розміщених товариством акцій; порядок повідомлення акціонерів про виплату дивідендів; порядок скликання та проведення загальних зборів; компетенцію загальних зборів; спосіб повідомлення акціонерів про проведення загальних зборів та про зміни у порядку денному загальних зборів; склад органів товариства та їх компетенцію, порядок утворення, обрання і відкликання їх членів та прийняття ними рішень, а також порядок зміни складу органів товариства та їх компетенції; порядок внесення змін до статуту; порядок припинення товариства тощо. Виділяють такі *основні типи акціонерних товариств* як публічне та приватне. Публічну пропозицію власних акцій може здійснювати публічне акціонерне товариство. Якщо приватне акціонерне товариство має намір здійснити публічну пропозицію власних акцій, загальні збори такого товариства разом з прийняттям рішення про здійснення публічної пропозиції власних акцій повинні прийняти рішення про зміну типу товариства з приватного на публічне [15, 23].

Виробничим кооперативом є добровільне об'єднання громадян на засадах членства для спільної виробничої або іншої господарської діяльності, яка базується на їхній особистій трудовій участі та об'єднанні його членами майнових пайових внесків. Статутом кооперативу та законом може бути передбачено участь у діяльності виробничого кооперативу на засадах членства також інших осіб. Члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу у розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативу і законом [23].

Підприємницькі товариства можуть утворювати різного роду об'єднання, які можуть створюватися для реалізації комерційних і некомерційних цілей, носити постійний або тимчасовий характер, припускати утворення самостійної юридичної особи чи ні. Так, вони можуть бути створені у вигляді асоціації, корпорації, консорціуму, концерну, спілки споживчих товариств [3, 23].

Зокрема *асоціація* – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації

виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. У статуті асоціації має бути зазначено, що вона є господарською асоціацією. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств – учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами тощо [1, 3].

Корпорація – це договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації [1, 3].

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, в порядку, визначеному статутом. У разі досягнення мети його створення консорціум припиняє діяльність [1, 3].

Концерн – статутне об'єднання підприємств та інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у т. ч. правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами. Учасники концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну [1, 3].

Споживчі товариства можуть на добровільних засадах об'єднуватися в місцеві спілки, Центральну спілку споживчих товариств України і мають право вільного виходу з них [1, 3].

Серед інших об'єднань підприємств (юридичних осіб) слід визначити союзи, спілки, асоціації підприємців тощо.

Оскільки підприємницькі товариства загалом створені з метою отримання прибутку і його розподілу в подальшому між учасниками, такого роду суб'єкти функціонують на основі ринкових відносин, принципів ефективності та відповідальності. Разом з тим задоволення суспільних благ потребує залучення непідприємницьких товариств, діяльність яких спрямована на реалізацію соціальних, благодійних, культурних, освітніх, наукових цілей, забезпечення охорони здоров'я, розвитку фізичної культури і спорту, задоволення духовних та інших нематеріальних потреб, захисту прав та законних інтересів громадян, надання юридичної допомоги тощо. Задоволення вказаних потреб загалом покладено на суб'єкти некомерційного сектора.

6.3 Особливості створення непідприємницьких товариств

Діяльність непідприємницьких товариств в Україні регулюється Господарським та Цивільним Кодексами України, а також низкою Законів України, серед яких: «Про громадські об'єднання», «Про політичні партії України», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про товарну біржу» та ін.

Непідприємницькими є товариства, які не мають на меті отримання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Особливості правового статусу окремих видів непідприємницьких товариств встановлюються законом. Непідприємницькі товариства (сільськогосподарські кооперативи і кооперативні об'єднання, що діють без мети одержання прибутку, інші кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян тощо) та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом, і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню. Такого роду організації отримали назву неприбуткових організацій, і вони відповідно до чинного законодавства звільняються від сплати

податку на прибуток. Щодо різновидів доходу, які можуть бути отримані такого роду товариствами, слід зазначити, що законодавчо закріплені такі основні з них: доходи, отримані від «підприємницької» діяльності, зокрема надання платних послуг громадськими організаціями, виробнича діяльність релігійних організацій, надання рекламних послуг, здавання в оренду приміщень; «пасивні» доходи, такі, як відсотки від розміщення тимчасово вільних коштів на депозитних рахунках і роялті; продаж власних основних фондів та інших товарно-матеріальних цінностей; пайові та членські внески членів кооперативів тощо. При цьому доходи неприбуткової організації мають використовуватися виключно для фінансування видатків на її утримання, реалізації мети та напрямів діяльності, визначених її установчими документами [23].

У контексті сказаного слід зазначити, що неприбутковим підприємством, установою та організацією для цілей оподаткування податком на прибуток підприємств є підприємство, установа та організація, що одночасно відповідає таким вимогам:

- утворена та зареєстрована в порядку, визначеному законом, що регулює діяльність відповідної неприбуткової організації; установчі документи якої містять заборону розподілу отриманих доходів (прибутків) або їх частини серед засновників, членів такої організації, працівників (крім оплати їхньої праці, нарахування єдиного соціального внеску), членів органів управління тощо;

- установчі документи якої передбачають передачу активів одній або кільком неприбутковим організаціям відповідного виду, або зарахування до доходу бюджету у разі припинення юридичної особи. Положення цього абзацу не поширюється на об'єднання та асоціації об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та житлово-будівельні кооперативи;

- внесена контролюючим органом до Реєстру неприбуткових установ та організацій.

До непідприємницьких товариств відносяться такі їх основні типи: *органи адвокатського і суддівського самоврядування; фонди соціального страхування; саморегульвні організації; товарні біржі; торгово-промислові палати; членські благодійні*

організації; об'єднання громадян; політичні партії; релігійні організації; професійні та творчі спілки; кредитні спілки тощо. Так, наприклад, організаційними формами адвокатського самоврядування є конференція адвокатів регіону, рада адвокатів регіону, Рада адвокатів України, з'їзд адвокатів України тощо. Організаційними формами суддівського самоврядування є збори суддів, Рада суддів України, з'їзд суддів України. Вища кваліфікаційна комісія суддів України є постійно діючим органом у системі судоустрою України [3].

Страхові фонди є органами, які здійснюють керівництво та управління за визначеними законом видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, провадять акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням коштів, забезпечують фінансування виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням та здійснюють інші функції згідно з затвердженими статутами. Страхові фонди є некомерційними самоврядними організаціями. Цільові страхові фонди, якщо інше не передбачено законами України, не можуть займатися іншою діяльністю, крім тієї, для якої їх створено, та використовувати свої кошти на цілі, не пов'язані з цією діяльністю [3].

Творча спілка – добровільне об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва, яке має фіксоване членство і діє на підставі статуту [3].

Саморегулівна організація – неприбуткове об'єднання фінансових установ, створене з метою захисту інтересів своїх членів та інших учасників ринків фінансових послуг, та якому делегуються відповідними державними органами, що здійснюють регулювання ринків фінансових послуг, повноваження щодо розроблення і впровадження правил поведінки на ринках фінансових послуг та/або сертифікації фахівців ринку фінансових послуг [3].

Асоціації органів місцевого самоврядування та їх добровільні об'єднання – добровільні неприбуткові об'єднання, створені органами місцевого самоврядування з метою більш ефективного здійснення своїх повноважень, узгодження дій органів місцевого самоврядування щодо захисту прав та інтересів

територіальних громад, сприяння місцевому та регіональному розвитку [3].

Торгово-промислова палата є недержавною неприбутковою самоврядною організацією, яка об'єднує юридичних осіб, які створені і діють відповідно до законодавства України, та громадян України, зареєстрованих як підприємці, та їх об'єднання. Торгово-промислова палата може займатися підприємницькою діяльністю лише в тому обсязі, в якому це необхідно для виконання її статутних завдань. Одержаний нею прибуток не розподіляється між членами палати, а спрямовується на виконання її статутних завдань [3].

Аудиторська палата України є юридичною особою, яка здійснює професійне самоврядування аудиторської діяльності та не має на меті отримання прибутку, та утворюється з метою забезпечення реалізації завдань аудиторського самоврядування [3].

Благодійна організація – недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб. Благодійні організації можуть утворюватися у формах членських благодійних організацій, благодійних фондів, благодійних установ, інших благодійних організацій (фондацій, місій, ліг тощо) [3].

Громадське об'єднання – добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів. Громадське об'єднання утворюється як громадська організація або громадська спілка. Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку. Такого роду громадське об'єднання має право здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому законом, юридичні особи, якщо така діяльність відповідає меті громадського об'єднання і сприяє її досягненню.

Отже, профільним законодавством не заборонено громадському об'єднанню здійснювати підприємницьку діяльність для задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів інших членів суспільства. Така громадська організація має право вести підприємницьку діяльність та отримувати дохід від неї. Проте такий дохід, на відміну від прибутку підприємства, не може бути розподілений між засновниками та членами громадської організації і має бути спрямований виключно на досягнення мети її створення [3].

Релігійна організація – організація, яка утворюється з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирає, призначає та замінює персонал згідно зі своїми статутами (положеннями). Релігійними організаціями є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з таких релігійних організацій [3].

Товарна біржа – особливий суб'єкт господарювання, який надає послуги в укладенні біржових угод, виявленні попиту і пропозицій на товари, товарних цін, вивчає, упорядковує товарообіг і сприяє пов'язаним з ним торговельним операціям. Товарна біржа є юридичною особою, діє на засадах самоврядування і господарської самостійності, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банку, печатку зі своїм найменуванням. Товарна біржа створюється на основі добровільного об'єднання зацікавлених суб'єктів господарювання [3].

ЛЕКЦІЯ 7. Конкурентний порядок

План

7.1 Форми та методи конкурентної боротьби.

7.2 Особливості виникнення монополій. Монополії і конкуренція.

7.3 Становлення та розвиток конкурентного порядку у світі. Антимонопольне законодавство України.

7.1 Форми та методи конкурентної боротьби

Для ринкової економіки характерним є свобода підприємництва, професійного та споживчого вибору. В основі вибору лежать економічні інтереси підприємців (максимізація прибутку) і споживачів (оптимізація власної вигоди при придбанні економічних благ). Зіткнення такого роду інтересів проявляється через відносини конкуренції, змагання учасників ринкових відносин.

У перекладі з латинського «concurrentia» означає «зіткнення», «змагання». Теорія конкуренції була узагальнена А. Смітом у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.). Згідно з принципом «невидимої руки» А. Сміта окремий індивід, прагнучі отримання власної вигоди, природним чином сприяє задоволенню суспільних інтересів і досягненню загального прогресу. Цей принцип є фундаментальним законом дії саморегульованого ринкового механізму досягнення рівноваги попиту та пропозиції.

У загальному вигляді *конкуренція* являє собою змагання між товаровиробниками за найбільш вигідні сфери застосування капіталу, ринки збуту, джерела сировини. Конкуренція є невід'ємною рисою ринкового господарства і являє ефективний механізм стихійного регулювання пропорцій суспільного виробництва, примусовою силою підвищення продуктивності праці на підприємствах, збільшення масштабів виробництва, прискорення НТП, впровадження нових форм організації виробництва, форм і систем заробітної плати. Законодавчо визначено, що *економічна конкуренція (конкуренція)* – це

змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибрати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку [17].

Конкуренція має конкретні форми, за допомогою яких реалізується її функціональне призначення в ринковій економіці. Наразі сформувалася значна кількість підходів до класифікації основних форм та типів конкуренції (рисунок 7.1).

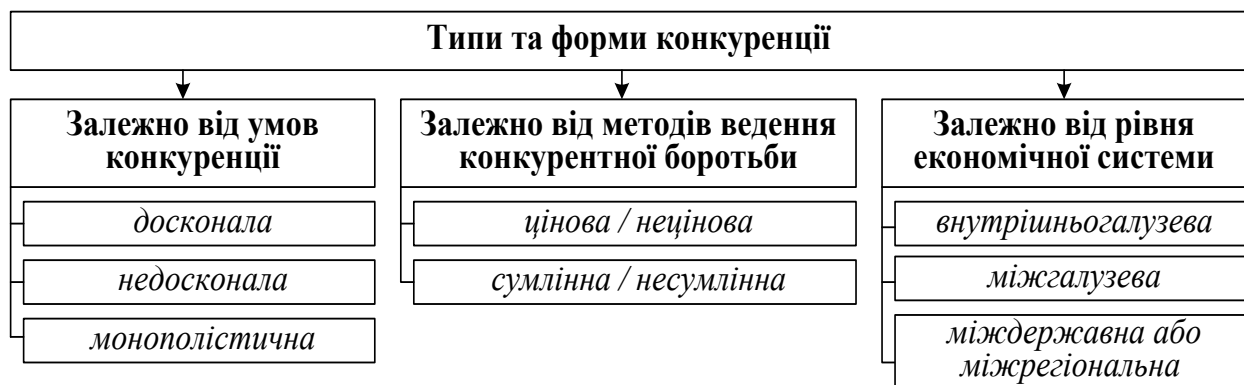

Рисунок 7.1 – Основні типи та форми конкуренції

Залежно від умов конкуренції, а саме кількості суперників, міри відкритості економіки і економічної свободи, виділяють *досконалу, недосконалу і монополістичну конкуренцію*. *Досконала конкуренція* характерна для ринку, на якому присутня велика кількість підприємств, що пропонують однорідну стандартну продукцію. Для досконалої конкуренції характерні такі ознаки: легкість входу підприємств на ринок; рівні можливості покупців і продавців в доступі до інформації про стан ринку; розмір підприємств, обсяг реалізації продукції, інші причини не дозволяють будь-якому підприємству впливати на ринкову ціну. *Недосконала конкуренція* – положення на ринку, при якому може бути встановлено обмеження підприємницької діяльності, економічної свободи. Для недосконалої конкуренції характерними є такі ознаки: бар'єри для входу на такий ринок; обмеження доступу до інформації; окремі суб'єкти ринку мають можливість впливати на масштаби виробництва і рівень цін; це можливо у випадку, коли продукція, що продається на ринку, є

диференційованою або унікальною. *Монополістична конкуренція* – ситуація на ринку, коли багато підприємств пропонують диференційований продукт. Такий різновид конкуренції передбачає: досить велику кількість продавців і покупців; вхід на ринок і вихід з нього, як правило, не викликає труднощів; суперництво між виробниками ведеться в основному за рахунок якісних характеристик продукції; існування відмінностей в якості, зовнішньому вигляді або інших властивостях продукції, виробленої різними підприємствами, надає продукції рис унікальності, хоча така продукція залишається взаємозамінною. Даний вид конкуренції не передбачає монополію на весь ринок продукту, а лише на деякі різновиди товару, тобто конкурентну боротьбу в певному сегменті [5–6, 24].

За методами ведення конкурентної боротьби виділяють *цінову, нецінову, сумлінну та несумлінну конкуренцію*. *Цінова конкуренція* являє собою різновид конкурентної боротьби, при якому здійснюється продаж підприємством продукції аналогічної якості за іншими цінами, ніж у конкурентів. Цінова конкуренція не передбачає зміни асортименту і якості продукції. Вона передбачає використання механізму гнучкого коливання цін і встановлення монополією високої ціни (ціна, встановлена вище вартості товару); монополією низька ціна (ціна, встановлена нижче вартості товару) використовується для витіснення конкурентів з ринку; ціна проникнення на ринок – низька ціна для продукції, націленої на захоплення масового ринку; ціна «заспокійлива» – ціна, яка встановлюється трішки нижче «круглої» величини, наприклад, 99 грн 99 коп. замість 100 грн; це своєрідний психологічний прийом для залучення покупців. Особливе місце в конкурентній боротьбі займають демпінгові ціни (штучно занижена ціна на продукцію, що може бути встановлена на рівні, нижчому від фактичних витрат виробництва). Демпінгова ціна встановлюється з метою захоплення впливу, як правило, на іноземному ринку. У більшості розвинених країн діє антидемпінгове законодавство, яке жорстко контролює такі ціни, з метою захисту національного товаровиробника від недобросовісного імпорту. Якщо факт демпінгу підтверджується, товар в законодавчому порядку оподатковується високими антидемпінговими митами. Зокрема в

Україні механізм захисту національного товаровиробника від демпінгового імпорту з інших країн, митних союзів або економічних угруповань, а також засади та порядок порушення і проведення антидемпінгових розслідувань і застосування антидемпінгових заходів, визначає Закон України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту». Перелік товарів, на які наразі діють антидемпінгові, компенсаційні та спеціальні заходи щодо їх імпорту, наведено на сайті Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Нецінова конкуренція, на противагу цінovій, передбачає ведення конкурентної боротьби поза маневрування цінами, зокрема за рахунок зростання якості продукції, поліпшення її асортименту, покращення сервісного обслуговування споживачів, впровадження нових технологій, проведення активної рекламної кампанії, організації виставок і ярмарків тощо.

Сумлінна конкуренція – це такий різновид конкуренції, при якій дотримуються правових та етичних норм взаємовідносин. У свою чергу, *несумлінна конкуренція* передбачає використання методів конкурентної боротьби, пов'язаних із порушенням прийнятих на ринку норм і правил конкуренції. До них відносяться: неправомірне отримання, використання або розголошення конфіденційної науково-технічної, виробничої або торговельної інформації; поширення неправдивих відомостей в рекламі (про спосіб і місце виготовлення, якість продукції); помилкові твердження про конкурентів; приховування важливої для споживача інформації тощо. Всі ці методи спрямовані на незаконне витіснення конкурентів з ринку.

Залежно від рівня економічної системи виділяють міжфірмову або внутрішньогалузеву, міжгалузеву, міждержавну та міжрегіональну види конкуренції. *Внутрішньогалузева (або міжфірмова) конкуренція* – це суперництво між підприємцями, зайнятими виробництвом і реалізацією однакової або взаємозамінної продукції. Даний вид конкуренції спрямований на завоювання споживачів і схилення їх до покупки продукції конкретного підприємства. Для досягнення цієї мети виробники використовують різні методи, основними з яких є продаж продукції за нижчими цінами і покращення якості продукції.

Такий різновид конкуренції сприяє встановленню ринкових цін на однотипну продукцію. *Міжгалузева конкуренція* – це суперництво між підприємствами, які вклали кошти в галузі, що випускають різні види продукції. Орієнтуючись на норму прибутку, підприємці прагнуть проникнути в ті сфери економіки, де цей показник досить високий. Такий перелив капіталу здійснюється за допомогою репрофілювання підприємств, купівлі-продажу акцій. У результаті міжгалузевої конкуренції встановлюється відносна збалансованість, пропорційність між різними секторами економіки. При цьому боротьба між підприємцями може відбуватися по-різному. Предметна конкуренція означає суперництво на ринку конкретних видів продукції різних підприємств; видова конкуренція – боротьбу однорідних видів продукції, але з різними характеристиками; функціональна конкуренція має місце, коли різні товари задовольняють однакову потребу чи мають однакове призначення. *Міждержавна та міжрегіональна конкуренція* охоплюють конкуренцію країн та регіональних угруповань і розглядаються як їх суперництво за створення кращих умов для бізнесу та підвищення якості життя для населення, що все більш набуває глобального масштабу [6].

7.2 Особливості виникнення монополій. Монополії і конкуренція

Загалом *монополія* являє собою велику компанію або об'єднання підприємств, що займають домінуюче становище на ринку певної продукції і формують умови доступу до нього споживачів. Така монополія виникає стихійно, на основі певних економічних передумов. Її метою є усунення конкуренції, зайняття домінуючого становища на ринку, отримання монопольно високого прибутку, який дозволяє встановити контроль над ринком. Також *монополія* розглядається як виключне право, яке надається державі, юридичній чи фізичній особі на здійснення будь-якої діяльності.

Ситуація на ринку, коли один виробник або постачальник має повний контроль за виробництвом і реалізацією даного товару, отримала назву *абсолютної монополії*. Протилежна

ситуація, коли на ринку існує один споживач і безліч продавців, – це *монопсонія*. При такій ситуації ціну диктує не продавець, а покупець. На практиці абсолютна монополія і монопсонія зустрічається вкрай рідко.

У країнах з ринковою економікою частіше виникає *олігополія*, що передбачає панування на ринку невеликого числа великих підприємств. Однак може виникнути і протилежна ситуація – на ринку знаходиться лише кілька покупців. При цьому частка кожного з них є значною, що надає змогу покупцеві впливати на зміну ринкової ціни. Таке явище отримало назву *олігопсонії*.

Монополії наразі отримали статус транснаціональних за рахунок створення філій та відділень в інших країнах. У загальному вигляді *транснаціональна монополія* – це великі підприємницькі об'єднання, національні за капіталом і міжнародні за своєю діяльністю, мають в інших країнах відділення, філії, підприємства.

Залежно від особливостей виникнення монополії поділяють на природні, штучні і випадкові. Зокрема природна монополія є неминучою і офіційно визнаною монополією на виробництво і реалізацію продукції. Цей вид монополії обумовлений: природними правами монополіста (авторське право, патент на винахід); суспільними або загальнодержавними потребами (експлуатація єдиних транспортних мереж); технологічними потребами виробничого процесу при високому рівні концентрації виробництва тощо. Штучна монополія виникає на основі змови між великими підприємствами або для подолання конкуренції. Випадкова монополія – це результат обмеженого в часі перевищення попиту над пропозицією. Випадкова монополія може перерости в штучну монополію у випадку, коли економічний розвиток не підвладний законам ринку або дана економічна ситуація закріплюється штучно.

Однією з головних передумов виникнення монополій стало прискорення темпів науково-технічного прогресу, що зумовило потребу своєчасного та швидкого впровадження нових видів техніки та технологій у виробничий процес, корінних змін в існуючих галузях та забезпечення розвитку нових сфер економічної діяльності. Структурні зміни в промисловості і поява

нових галузей зумовили посилення процесів укрупнення виробництва, його концентрації, оскільки нова техніка, обладнання, технології могли бути ефективно використані здебільшого великими суб'єктами господарювання.

Концентрація виробництва створила основу для виникнення монополій на основі зосередження виробничих процесів у рамках великих підприємств. При цьому концентрація виробництва здійснювалася за такими напрямками: горизонтальна та вертикальна інтеграція, багатогалузева диверсифікація. *Горизонтальна інтеграція* передбачає галузеве об'єднання підприємств, виробництво яких характеризується технологічною єдністю і однорідністю продукції. *Вертикальна інтеграція* – це кооперація підприємств однієї галузі або суміжних галузей, що спеціалізуються на виготовленні вузлів, деталей та запчастин, комплектуючих та інших виробів, необхідних для створення кінцевої продукції. *Багатогалузева диверсифікація* – це об'єднання в рамках однієї управлінської структури виробництв, що відносяться до різних галузей національного господарства [6].

Історично виникли такі форми функціонування монополій як картелі, синдикати, трести, концерни, конгломерати. Зокрема *картель* є угодою підприємств зазвичай однієї галузі, що передбачає узгодження цін, ринків збуту, обсягів виробництва і збуту, обмін патентами тощо. Метою створення є отримання переваги на ринку, нарощення прибутку або усунення окремих компаній – конкурентів на ринку. На практиці картельні угоди існують негласно, такого роду домовленості отримали назву «антиконкурентних узгоджених дій». Підприємства, які вступили в картельну угоду, зберігають юридичну, фінансову, виробничу і комерційну самостійність [6].

Синдикат – об'єднання підприємств однієї галузі з метою збуту продукції через загальну компанію – реалізатора. Кожен з учасників синдикату укладає з таким підприємством договір, який передбачає однакові умови для збуту своєї продукції. Такого роду підприємство може бути створене у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю та в інших організаційно-правових формах, передбачених законодавством. Синдикати були широко розвинені в Росії на початку ХХ ст. [6].

Трест – об'єднання підприємств, в якому учасники втрачають свою виробничу і комерційну самостійність, управління їх діяльністю здійснюється з єдиного центру, а прибуток розподіляється між учасниками відповідно до дольової участі окремих підприємств. Трести зазвичай об'єднують підприємства однієї або різних галузей, але технологічно між собою пов'язаних. Вони мають певні переваги порівняно з іншими видами об'єднань: сталість прибутку за рахунок включення різних галузей; зниження витрат на сировину, матеріали та інші ресурси, зосереджені в рамках тресту, і збільшення прибутку. Трести знайшли поширення в СРСР на початку ХХ ст., а в подальшому в 60-70-х рр. ХХ ст. виконували роль проміжної ланки між головними управліннями міністерств та підприємствами, виконуючи допоміжні функції координації виробничих планів. Найбільшого розвитку в природному вигляді трести набули в країнах Західної Європи та США [6].

Концерн – об'єднання підприємств однієї або різних галузей, які пов'язані технологічним процесом шляхом встановлення єдиного фінансового контролю над ними через придбання їх акцій, систему дольової участі тощо. Тобто підприємства, що входять до концерну, формально залишаються самостійними, а фактично знаходяться під контролем єдиного економічного центру. Розрізняють вертикальні і горизонтальні концерни. Перший об'єднує компанії різних галузей, які пов'язані технологічним процесом виробництва продукції. Горизонтальні концерни охоплюють компанії однієї галузі, які створюють однакову продукцію або виконують аналогічні функції в процесі її виробництва [6].

Конгломерат є однією з форм монополістичного об'єднання, що включає підприємства, які належать до різних галузей економіки і не пов'язані прямою виробничою кооперацією. Конгломерати виникли в розвинених країнах ринкової економіки в 50-і рр. ХХ ст. В Україні на сьогодні найбільшим конгломератом вважається СКМ, стратегічне управління активами якого здійснює приватне акціонерне товариство «Систем кепітел менеджмент». Окрім монополістичного становища в енергетиці (ДТЕК) та гірничо-металургійному секторі (Метінвест Холдинг), слід зазначити такі

компанії, які входять до складу СКМ: у галузі сільського господарства – HarvEast (Харвіст Холдинг), важкому машинобудуванні – Corum Group (наразі входить до складу ДТЕК), у телекомунікаційній сфері – Укртелеком, VEGA, Медіа Група Україна, у транспортній галузі, зокрема залізничного (Лемтранс) та морського (Portinvest) транспорту, у фінансовій сфері (банк ПУМБ, страхові компанії АСКА та АСКА-Життя) тощо.

У банківському сегменті фінансового ринку України наразі функціонують 11 фінансових конгломератів: Citigroup, ING Group, Credit Agricole, Deutsche Bank, Intesa Sanpaolo S.P.A., SEB, BNP Paribas, VTB Bank, OTP Bank та RZB-UMQA. Станом на початок вересня 2020 р. серед 74 діючих в Україні банківських установ 34 – з іноземним капіталом, у т.ч. 23 – із 100 % іноземним капіталом. Так, 100 % частка іноземного капіталу в загальному розмірі статутного капіталу характерна для таких банків як АТ «Дойче Банк ДБУ» (акціонер – Deutsche Bank Aktiengesellschaft, Німеччина); АТ «КРЕДОБАНК» (акціонер – Powszechna Kasa Oszczednosci Bank Polski Spolka Akcyjna, Польща); АТ «ОТП БАНК» (акціонер – OTP Bank Plc., Угорщина); АТ «ПРАВЕКС БАНК» (акціонер – INTESA SANPAOLO S.p.A., Італія); АТ «СІТІБАНК» (акціонер – Citigroup Inc.) та ін. Також, слід виділити банки, частка іноземного капіталу в яких досягає майже 100 %: 99,77 % – ПАТ «Акціонерний комерційний промислово-інвестиційний банк»; акціонер – Державна корпорація розвитку «ВЕБ.РФ», Російська Федерація; 98,28 % – АТ «Райффайзен Банк Аваль»; акціонери – Raiffeisen Bank International AG, Австрія (68,28 %); European Bank for Reconstruction and Development, Великобританія (30,0 %) та ін. [21].

У контексті дослідження слід звернути увагу на те, що панування монополій не призводить до усунення конкуренції. Вона зберігається і може проявлятися в таких формах: конкуренція між немонаполізованими підприємствами; конкуренція між монополіями і тими підприємствами, які не входять до складу монополістичного об'єднання (аутсайтери); конкуренція між різними монополіями; конкуренція між підприємствами, що входять до монополістичних об'єднань.

Відтак монополії в процесі конкурентної боротьби з немонополізованими підприємствами використовують різні методи: ускладнюють аутсайдерам доступ до джерел сировини, транспортних засобів, кредитних ресурсів; позбавляють конкурентів ринків збуту, застосовують методи цінової конкурентної боротьби.

Конкурентна боротьба між монополіями однієї галузі включає такі методи, як тимчасове зниження цін, надання спеціальних знижок постійним клієнтам і застосування ефективних систем лояльності клієнтів, укладення договорів з торговими мережами про покупку останніми продукції тільки у даної монополії і про відмову від закупівель у конкуруючих з нею монополістичних об'єднань. Також мають місце такі нецінові методи конкурентної боротьби як покращення якості та асортименту продукції тощо. Конкуренція характерна як для монополій однієї галузі, так і різних галузей. Для монополій різних галузей характерною є конкуренція за платоспроможний попит споживачів. Оскільки фінансові можливості споживачів обмежені, а кількість пропонованих товарів завелика, монополії проводять активне суперництво за кожен грошову одиницю споживача. У цьому випадку монополії вдаються до такого методу конкурентної боротьби, як проведення широкої рекламної кампанії. Конкурентна боротьба може відбуватися і безпосередньо між підприємствами однієї монополії, зокрема з точки зору ціни на продукцію, ринків збуту, зайняття лідируючих позицій тощо.

Монополізація ринку може проявлятися на різних рівнях економічної діяльності: на світовому, національному, регіональному, місцевих ринках. Для обґрунтування ступеня монополізації того чи іншого ринку розраховуються як коефіцієнти загального аналізу ринку, побудовані на основі часток ринку суб'єктів господарювання, що функціонують на ньому, так і допоміжні показники концентрації, за результатами яких можна уточнити ситуацію на ринку і порівняти з іншими ринками, специфічні коефіцієнти, направлені на більш показову демонстрацію реальної конкурентної ситуації на ринку, а також коефіцієнти направлені на аналіз розшарування ринку, нерівномірності розподілу впливу різних суб'єктів господарювання.

7.3 Становлення та розвиток конкурентного порядку в світі. Антимонопольне законодавство України

Дослідження процесів розвитку ринкової економіки свідчить, що конкурентне середовище потребує певного захисту. Підвищення ефективності конкуренції в регулюванні ринкових процесів потребує застосування комплексу заходів, які умовно можна поділити на економічні та адміністративні. Зокрема на ранніх стадіях розвитку ринкової економіки такі заходи мають бути спрямовані на досягнення таких цілей, як підтримання різних форм конкуренції і збереження її позитивних результатів. У соціальній ринковій економіці ефективна конкуренція забезпечується за допомогою заходів, націлених не лише на підтримку конкуренції, свободи економічної діяльності, а й на досягнення соціальної стабільності та прогресу. Сукупність таких заходів і правил в країнах із соціально орієнтованою ринковою економікою отримала назву *конкурентного порядку*. Його забезпечення покладається на державу, зокрема на основі формування та реалізації антимонопольного законодавства [5–6].

У розвинених країнах заходи, спрямовані на встановлення меж панування монополій, почали застосовуватися наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. Саме на ці цілі були спрямовані прийняті в США антимонопольні закони. Антитрестовський закон Шермана (1890 р.) визнає незаконним обмеження свободи торгівлі за рахунок створення монополій або змову з цією метою. Такого роду дії передбачають відповідне кримінальне покарання. Закон Клейтона (1914 р.) є федеральним законом США, що регулює діяльність трестів. Відповідно до Закону діяли певні обмеження щодо діяльності трестів, а для контролю над їх діяльністю створювалася Федеральна торгова комісія. Закон урядової торгової комісії (1914 р.) передбачав створення Урядової торгової комісії, метою якої є підвищення ефективності антитрестівського законодавства. Закон Целлера–Кефорера (1950 р.) був прийнятий додатково до закону Клейтона, оскільки останній регулював діяльність трестів, які створювалися за рахунок горизонтального злиття підприємств [5–6].

У Німеччині становлення антимонопольного законодавства розпочалося з прийняття у 1957 р. закону про заборону обмежень

конкуренції («Основний закон соціального ринкового господарства»), що визначав основні положення картельного права, встановлення єдиних картельних цін, право домінуючих на ринку фірм і концернів. У Законі значна увага приділялася взаємозв'язку конкуренції та інших цілей соціально ринкової економіки: соціальна справедливість, збереження національних цінностей тощо. Конкуренцію слід вести таким чином, щоб виключити або обмежити соціальну напруженість. У 1973 р. у розглянутий закон були внесені зміни, які стосувалися питання контролю об'єднань підприємств у національних масштабах. Оскільки злиття підприємств призводить до посилення концентрації виробництва і капіталу, то законодавство передбачало обов'язкове сповіщення відповідних федеральних органів про злиття.

Становлення загальноєвропейських норм антимонопольного регулювання характерне для 1951 р., в якому відбулося підписання Договору про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі (інша назва – Паризький договір, який набрав чинності у 1952 р.). Подальший розвиток конкурентного законодавства ЄС відбувався у зв'язку з підписанням у 1957 р. Римського договору, який набрав чинності з 1958 р. і офіційна назва якого – Договір «Про Європейський Союз». До речі, цим Договором були закріплені основні принципи існування ЄС як політичного утворення. Згодом були внесені зміни до Римського договору шляхом підписання Маастрихтського (1992 р.), Ніщцького (2001 р.) та Лісабонського (2007 р.) договорів. Але напрям антимонопольного регулювання, а також основні принципи та цілі залишилися незмінними. Глава «Правила конкуренції», ст. 81–86 Римського договору знайшли відображення у ст. 101–106 Договору про функціонування ЄС (Лісабонський договір) частини 3 розділу VII («Спільні правила конкуренції, оподаткування та наближення до законодавства»).

Розвиток антимонопольного законодавства в Україні відбувся пізніше. Першим кроком у становленні відповідного законодавства став взятий курс на проведення економічних реформ ринкового спрямування, визначений в Декларації про державний суверенітет України і Законом «Про економічну самостійність Української РСР». Цей Закон визначав ринкові

принципи господарювання, економічну самостійність та свободу, а також доцільність заохочення державою конкуренції і усунення монополізму.

Правові основи обмеження і попередження монополізму, недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності та здійснення державного контролю за додержанням норм антимонопольного законодавства були визначені Законом України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» (1992 р.). Законом було визначено доцільність створення спеціального органу для реалізації поставлених завдань демонополізації економіки, створення і захисту конкурентного середовища, а також попередження і припинення правопорушень антимонопольного законодавства. Цим державним органом став Антимонопольний комітет України (АМКУ), порядок формування та повноваження якого були закріплені в Законі України «Про Антимонопольний комітет України» (1993 р.). Протягом 1994–1995 рр. територіальні відділення АМКУ з'явилися в усіх областях.

У 1993 р. Комітетом було ініційовано створення Державної програми демонополізації економіки та розвитку конкуренції на 1993–1995 рр. Наступні роки відзначилися удосконаленням нормативно-правової бази у сфері антимонопольного регулювання, зокрема за рахунок оновлення Закону України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності», прийняття Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» (1996 р.) і низки інших нормативно-правових актів, спрямованих на демонополізацію економіки. При цьому слід зазначити, що у 2000 р. відбулося правове врегулювання діяльності суб'єктів природних монополій на основі прийняття Закону України «Про природні монополії». Відповідним законом було передбачено державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у таких сферах: транспортування нафти і нафтопродуктів трубопроводами; транспортування природного і нафтового газу трубопроводами та його розподіл; транспортування інших речовин трубопровідним транспортом; передачі та розподілу електричної енергії; користування залізничними коліями,

диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування; управління повітряним рухом; зв'язку загального користування; централізованого водопостачання та водовідведення; централізованого постачання теплової енергії; спеціалізованих послуг транспортних терміналів, портів, аеропортів за переліком, який визначається Кабінетом Міністрів України [18]. Наразі цей перелік уточнено залежно від відповідних змін у законодавстві. Зведений перелік суб'єктів природних монополій ведеться Антимонопольним комітетом України на підставі реєстрів суб'єктів природних монополій, що формуються національними комісіями їх регулювання залежно від сфери діяльності або органами виконавчої влади, які здійснюють функції такого регулювання до створення зазначених комісій.

З 2001 р. розпочався новий етап розвитку антимонопольного законодавства, який було започатковано Законом України «Про захист економічної конкуренції». Новий Закон визначав позитивний зміст конкуренції як фактору економічного зростання підприємств і країни в цілому. Формування культури конкуренції і чесних ділових звичаїв у підприємницькій діяльності стало одним із пріоритетів державної конкурентної політики, однією із головних функцій конкурентного законодавства. На новому етапі Антимонопольний комітет більшу увагу приділяв питанням власне захисту конкуренції на товарних ринках, соціальной спрямованості діяльності, посиленню реального впливу заходів на економічне становище в країні.

Значний вплив на розвиток правової системи України загалом і зокрема формування конкурентних відносин мало прийняття у 2003 р. Цивільного та Господарського кодексів України. Так, ст. 5–6 забезпечення державою захисту конкуренції було визнано конституційною основою господарського порядку в Україні, а забезпечення добросовісної конкуренції – загальним принципом господарювання. Згідно зі ст. 18 держава здійснює антимонопольно-конкурентну політику на основі загальнодержавних програм, що затверджуються Верховною Радою України, які мають враховувати також особливості здійснення антимонопольно-конкурентної політики та розвитку

змагальності у державному секторі економіки (п. 8 ст. 22). Крім того, незаконне втручання органів та посадових осіб місцевого самоврядування у господарську діяльність суб'єктів господарювання забороняється (п. 4 ст. 23). Разом з цим жорстке державне регулювання господарської діяльності доповнюється саморегулюванням. Зокрема, відповідно до ст. 21 з метою сприяння розвитку національної економіки, її інтеграції у світове господарство, а також створення сприятливих умов для підприємницької діяльності в Україні можуть створюватися торговельно-промислові палати як добровільні об'єднання підприємців та організацій [1, 23].

На забезпечення захисту та розвитку конкуренції спрямований і Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», прийнятий у 2014 р., який передбачає надання державної підтримки суб'єктам економічної діяльності, допустимої для конкуренції. При цьому було розроблено відповідні критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання, зокрема за такими напрямками як проведення наукових досліджень, технічний розвиток та інноваційну діяльність; забезпечення розвитку регіонів та підтримки середнього та малого підприємництва; на відновлення платоспроможності та реструктуризацію суб'єктів господарювання; на працевлаштування окремих категорій працівників та створення нових робочих місць тощо. У випадку, якщо допомога перешкоджає розвитку конкуренції, виділені кошти мають бути повернені державі.

ЛЕКЦІЯ 8. Держава та економіка. Роль держави в регулюванні економічних процесів

План лекції

8.1 Держава як суб'єкт економіки.

8.2 Особливості державного регулювання економіки України.

8.3 Еволюція системи державної підтримки розвитку суб'єктів підприємництва в Україні.

8.1 Держава як суб'єкт економіки

Історичний досвід свідчить, що існує тільки два регулятори економічного розвитку: конкуренція в суспільстві з приватною формою власності та планування – у країні з державною та суспільною власністю. Протягом багатьох років ці два регулятори розглядалися як взаємопротилежні та взаємовиключні. Практика жорсткого централізованого планування на мікро- та макрорівнях зокрема мала місце в економіці Радянського Союзу. Однак, надмірна зарегульованість економіки показала свою неефективність. Найбільш висока ефективність спостерігалася в тих країнах, в яких регулятором виробництва переважно була конкуренція. У цих країнах основні регулятори виробництва не розглядалися як антагоністи, а їх використання дозволяло країнам досягти синергетичного ефекту, що відображалось в випереджаючих темпах економічного розвитку [5].

Загалом держава є невід'ємним суб'єктом економіки в будь-якій соціально-економічній системі. Держава виконує функції підтримки суспільного порядку, контролю дотримання суб'єктами правових норм, організації національної оборони, грошового обігу, збору податків, забезпечує будівництво доріг, мостів, навчальних, медичних та інших соціально значущих установ. Не зважаючи на практично ідентичний характер деяких завдань, місце і роль держави в економіці значно відрізняється залежно від типу економічної системи [5].

Важливу роль держава відіграє в традиційній економіці, забезпечуючи перерозподіл значної частки національного доходу і спрямування цих коштів на матеріальну підтримку найбільш необхідних

верств населення. У плановій економіці роль держави досягає більш значних масштабів. Особливо це характерно для командної планової економіки, що функціонує переважно на основі адміністративних методів господарювання. У таких умовах держава зосереджує у власних руках економічну владу, приймає основні економічні рішення, розпоряджається державною власністю, яка займає домінуюче місце в економіці. У ринковій економіці держава звільняється від виконання невластивих їй функцій, однак при цьому на неї покладається реалізація суспільно значущих функцій, виконання яких не викликає зацікавлення у приватного сектора.

Еволюція ринкових відносин суттєво змінювала погляди на державне регулювання економіки. Домінування конкуренції як ключового регулятора ринкових відносин призвело до панування концепції, згідно з якою державне втручання в економіку повинно бути мінімальним. Найбільш повно такий підхід обґрунтований в працях прихильників класичної школи, економічного лібералізму. Відповідно до цієї теорії, оптимальною економічною системою є та, яка гарантує свободу особистої ініціативи економічних суб'єктів і передбачає мінімальне втручання держави в економічні процеси. Державі належить роль виключно регулятора загальної рівноваги економіки і дотримання норм економічного законодавства.

Однак, подальший розвиток ринкових відносин і зосередження уваги підприємців на найбільш вигідних напрямках економічної діяльності довели, що застосування виключно ринкових методів господарювання породжує негативні соціальні наслідки, пов'язані зокрема з неможливістю повноцінного задоволення суспільних потреб. Зростання концентрації виробництва і капіталу, загострення внутрішніх протиріч ринкової економіки, посилення соціальної напруженості в суспільстві і зростання міжнародної конкуренції створило об'єктивні передумови для втручання держави в економіку і призвело до розширення меж державного регулювання економіки. У цьому сенсі слід зазначити, що оптимальне використання ринкових важелів і механізмів державного регулювання економіки дає змогу використовувати переваги

конкуренції і нівелювати недоліки ринку за рахунок державного втручання в економічні процеси [5–6].

Трансформація ринкової економіки в соціально-орієнтовану економічну модель розвитку країн зумовила посилення ролі держави в забезпеченні соціально-економічної стабільності і максимально високого рівня добробуту населення, у досягненні соціального прогресу, збереженні суспільних цінностей, захисті навколишнього природного середовища на основі економічної свободи, конкуренції, приватної ініціативи. Таким чином, традиційні макроекономічні цілі доповнюються соціальними мотивами, а економічна діяльність держави в соціально-орієнтованій ринковій економіці спрямована на усунення недоліків ринку і забезпечення соціальної спрямованості ринкових відносин, а не на ліквідацію останніх загалом.

8.2 Основні напрями, засоби та важелі державного регулювання економіки України

Загалом *державне регулювання економіки* являє собою систему важелів впливу держави на соціально-економічні процеси з метою досягнення таких цілей: створення умов для функціонування ринкового механізму; забезпечення стійких темпів економічного зростання; регулювання структурних змін в економіці, викликаних потребами науково-технічної революції; забезпечення повної зайнятості, справедливого розподілу доходів, соціальної стабільності та соціального прогресу; вирішення екологічних проблем тощо .

Держава здійснює довгострокову та поточну економічну і соціальну політику, спрямовану на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому. При цьому під економічною стратегією слід розуміти обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення крупномасштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення народного добробуту. Поточна або тактична економічна політика –

це сукупність найближчих цілей, завдань, засобів і способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах, що складаються в поточному періоді розвитку економіки [1].

Правове закріплення економічної політики здійснюється шляхом визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, у прогнозах і програмах економічного і соціального розвитку України та окремих її регіонів, програмах діяльності Кабінету Міністрів України, цільових програмах економічного, науково-технічного і соціального розвитку, а також відповідних законодавчих актах.

Основними напрямками економічної політики, що визначаються державою, є (рисунок 8.1) [1]:

Рисунок 8.1 – Основні напрями, засоби та важелі державного регулювання економіки України

- *структурно-галузева політика*, спрямована на здійснення державою прогресивних змін у структурі економіки, удосконалення міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення;

- *інвестиційна політика*, спрямована на створення суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення і концентрації коштів на потреби розширеного відтворення основних засобів виробництва, а також забезпечення ефективного і відповідального використання цих коштів та здійснення контролю за ним;

- *амортизаційна політика*, спрямована на створення суб'єктам господарювання найбільш сприятливих та рівноцінних умов забезпечення процесу простого відтворення основних виробничих і невиробничих фондів переважно на якісно новій техніко-технологічній основі;

- *політика інституційних перетворень*, спрямована на формування раціональної багатоукладної економічної системи шляхом трансформування відносин власності, роздержавлення економіки, приватизації та націоналізації виробничих фондів, розвитку різних форм власності і господарювання, еквівалентності відносин обміну між суб'єктами господарювання, державну підтримку і захист усіх форм ефективного господарювання та ліквідацію будь-яких протизаконних економічних структур;

- *цінова політика*, спрямована на регулювання державою відносин обміну між суб'єктами ринку з метою забезпечення еквівалентності в процесі реалізації національного продукту, дотримання паритетності цін між галузями та видами господарської діяльності, забезпечення стабільності оптових та роздрібних цін;

- *антимонопольно-конкурентна політика*, спрямована на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів господарювання, забезпечення їх взаємодії на умовах недопущення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими;

- *бюджетна політика*, спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів, підвищення ефективності державних інвестицій у економіку, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів, регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу;

- *податкова політика*, спрямована на забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження на

суб'єкти господарювання, стимулювання суспільно необхідної економічної діяльності суб'єктів, а також дотримання принципу соціальної справедливості та конституційних гарантій прав громадян при оподаткуванні їх доходів;

- *грошово-кредитна політика*, спрямована на забезпечення економіки необхідним обсягом грошової маси, досягнення ефективного готівкового обігу, залучення коштів суб'єктів господарювання та населення до банківської системи, стимулювання використання кредитних ресурсів на потреби функціонування і розвитку економіки;

- *валютна політика*, спрямована на встановлення і підтримання паритетного курсу національної валюти щодо іноземних валют, стимулювання зростання державних валютних резервів та їх ефективне використання;

- *зовнішньоекономічна політика*, спрямована на регулювання державою відносин суб'єктів господарювання з іноземними суб'єктами господарювання та захист національного ринку і вітчизняного товаровиробника;

- *екологічна політика*, спрямована на забезпечення раціонального використання та повноцінного відтворення природних ресурсів, створення безпечних умов життєдіяльності населення;

- *соціальна політика* захисту прав споживачів, політика заробітної плати і доходів населення, політика зайнятості, політика соціального захисту та соціального забезпечення.

Щодо *засобів та важелів державного регулювання економіки* слід виділити такі основні з них: *державне замовлення*, що передбачає формування на контрактній основі складу та обсягів продукції (робіт, послуг), необхідної для пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на поставку (закупівлю) цієї продукції (виконання робіт, надання послуг) серед суб'єктів господарювання, незалежно від їх форми власності; *ліцензування, патентування певних видів господарської діяльності та квотування*, що спрямовані на забезпечення єдиної державної політики у цій сфері та захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів; *технічне регулювання*, що передбачає застосування технічних регламентів, стандартів, кодексів

усталеної практики та технічних умов; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій підприємствам, які займаються соціально значущими видами діяльності або генерують значний економічний ефект; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг.

8.3 Еволюція системи державної підтримки розвитку суб'єктів підприємництва в Україні

Формування правової бази розвитку суб'єктів підприємництва в країні розпочалося в 1991 р. з прийняття Законів України «Про підприємництво» та «Про підприємства в Україні», що визначили види, організаційні форми та правила створення підприємства, його реєстрації, реорганізації та ліквідації, а також загальні засади здійснення підприємницької діяльності, гарантії свободи підприємництва та його державної підтримки. У подальшому було прийнято низку законів та підзаконних актів, що сформували правову основу державного регулювання розвитку суб'єктів підприємництва, а також визначити фрагментарні інструменти їх підтримки [12–13].

Започаткування процесів розроблення стратегічних та програмних ініціатив розвитку підприємництва характерне для 1993 р., який відзначився затвердженням Програми державної підтримки підприємництва в Україні і плану щодо її реалізації. У подальшому у 1996–1997 рр. було прийнято Концепцію державної політики розвитку малого підприємництва і Програму розвитку малого підприємництва в Україні на 1997–1998 рр., а також низку важливих нормативно-правових актів, спрямованих на поступову дерегуляцію діяльності малих та середніх підприємств [12–13].

Правові, організаційні та економічні аспекти формування цілісної системи прогнозних та програмних документів економічного і соціального розвитку України знайшли відображення в Законі України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». Це слугувало важливим кроком до розроблення програм розвитку суб'єктів підприємництва у розрізі окремих галузей, зокрема промисловості та сільського господарства.

Наприкінці 2000 р. було прийнято Закон України «Про державну підтримку малого підприємництва» і затверджено Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, які визначили ключові напрями державної підтримки малих підприємств. Незважаючи на комплексність і багатоаспектність системи підтримки розвитку суб'єктів малого підприємництва, фактично було досягнуто лише спрощення системи оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності, що значно посприяло розвитку суб'єктів вказаного сектора. Щодо інших напрямів державної підтримки їх розвитку, слід зазначити, що більшість із них мали суто декларативний характер. Значною мірою невиконання затверджених програмних ініціатив зумовлено низьким рівнем бюджетного фінансування їх реалізації. Протягом 2002-2015 рр. найвищий рівень фінансування заходів Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні зафіксовано у 2003 р. – 41627,0 тис. грн, найнижчий у 2009 р. – лише 80,0 тис. грн. У 2011 та 2014-2015 рр. у бюджеті не було передбачено видатків за відповідною статтею (рисунок 8.2). Протягом останніх років процес виконання вказаної програми було призупинено [8].

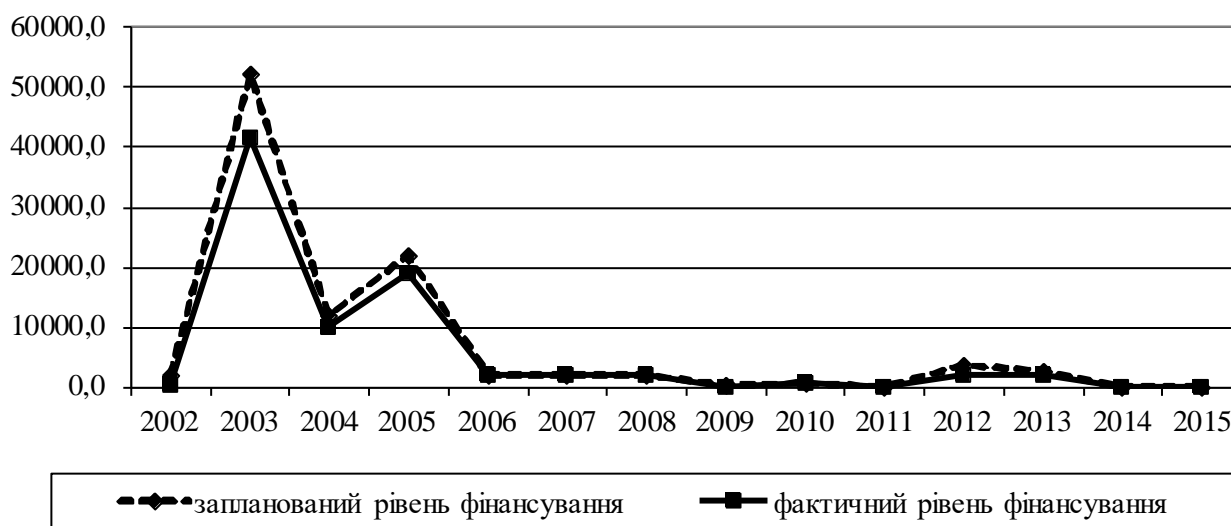

Рисунок 8.2 – Бюджетне фінансування заходів Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні [8]

Фінансова підтримка розвитку суб'єктів малого підприємництва здійснювалася і в рамках програми «Мікрокредитування суб'єктів малого підприємництва», на

реалізацію якої в 2012 р. було виділено 9550,0 тис. грн, а у 2013 р. – 9000,0 тис. грн. У подальшому обсяг фінансування даної програми мав доволі обмежений характер.

На сьогодні в Україні основна увага держави зосереджена на підтримці зростання суб'єктів малого та середнього підприємництва і формуванні сприятливих умов для розвитку конкуренції на ринку. Основними напрямками державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва визначено: запровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності; залучення суб'єктів підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, постачання продукції для державних та регіональних потреб; забезпечення фінансової державної підтримки малих і середніх підприємств шляхом запровадження державних програм кредитування, надання гарантій для отримання кредитів, часткової компенсації відсоткових ставок за кредитами тощо; сприяння розвитку інфраструктури підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва; спрощення дозвільних процедур та процедур здійснення державного нагляду (контролю); організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів малого і середнього підприємництва; впровадження механізмів стимулювання їх інноваційного зростання тощо. Правові та економічні засади державної політики у сфері підтримки та розвитку малого і середнього підприємництва визначено Законом України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», прийнятому у 2012 р. [19].

У свою чергу, 2013 р. ознаменувався прийняттям Концепції Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014–2024 рр. Попри загально позитивний зміст зазначеної програми, результативність її впровадження наразі вкрай складно оцінити, оскільки представлені в Концепції індикатори оцінювання ефективності її реалізації передбачали її повноцінне впровадження, однак уже наприкінці травня 2017 р. вона втратила чинність у зв'язку із прийняттям Стратегії розвитку малого та середнього підприємництва в Україні на період до 2020 р. Серед стратегічних напрямів державної підтримки розвитку малого та середнього підприємництва було визначено: створення сприятливого середовища для розвитку

малого і середнього підприємництва; розширення доступу малого і середнього підприємництва до фінансування; спрощення податкового адміністрування для малого і середнього підприємництва; популяризація підприємницької культури та розвиток підприємницьких навичок; сприяння експорту/інтернаціоналізації малого і середнього підприємництва; підвищення конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу малого і середнього підприємництва. Щодо особливостей практичної реалізації Стратегії, слід вказати на першочерговість застосування інституційних та інформаційно-консультативних заходів. Фінансова підтримка розвитку суб'єктів малого та середнього підприємництва була зосереджена здебільшого на підприємствах агропромислового комплексу, зокрема у 2019 р. у рамках виконання таких бюджетних програм: 1201040 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» – 449,8 млн грн; 1201050 «Дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням у сфері розвитку агропромислового комплексу» – 176,7 млн грн; 1201060 «Підвищення кваліфікації фахівців агропромислового комплексу» – 23,6 млн грн; 1201090 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі» – 2,0 млн грн; 1201100 «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств» – 416,9 млн грн; 1201200 «Надання кредитів фермерським господарствам» – 223,0 млн грн тощо. Більшість затверджених програм за іншими напрямками підтримки економічної діяльності суб'єктів підприємництва загалом спрямовані на поповнення статутного капіталу інституцій сприяння їх розвитку [8].

Отже, наразі перелік заходів державної підтримки розвитку суб'єктів підприємництва в Україні є досить обмеженим і не враховує світові тренди розбудови підприємницького сектора. Зокрема державі варто зосередити увагу на стимулюванні розвитку підприємств високотехнологічних галузей з високим рівнем доданої вартості виробленої продукції, орієнтованої на експорт, а також загалом створити сприятливе середовище для інноваційної активності підприємств малого та середнього підприємництва в країні.

ЛЕКЦІЯ 9. Зайнятість та безробіття

План лекції

9.1 Сутність та складові поняття робочої сили. Зайнятість і безробіття в Україні.

9.2 Державне регулювання ринку праці в Україні.

9.1 Сутність та складові поняття робочої сили. Зайнятість і безробіття в Україні

У загальному вигляді *праця* являє собою цілеспрямовану діяльність людей зі створення економічних благ, необхідних для задоволення потреб окремої людини, підприємств або суспільства в цілому. У сучасному суспільстві громадяни мають право на працю, яку вони вільно вибирають або на яку вони вільно погоджуються. *Право громадян України на працю* – тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру – включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а за необхідності забезпечує перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку. Працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою. Працівники мають право на відпочинок відповідно до законів про обмеження робочого дня та робочого тижня і про щорічні оплачувані відпустки, право на здорові і безпечні умови праці, на об'єднання в професійні спілки та на вирішення колективних трудових конфліктів, на участь в управлінні підприємством, установою, організацією, на матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, а також у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, на матеріальну допомогу в разі безробіття, на право звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної

посади, крім випадків, передбачених законодавством, та інші права, встановлені законодавством [10].

Трудові відносини охоплюють не всіх громадян суспільства, а лише його певну частину – працездатне населення, до якого відносяться особи віком від 16 років, які проживають на території України і за станом здоров'я здатні до активної трудової діяльності. *Робоча сила* (до 2019 р. – економічно активне населення) – це населення обох статей віком 15 років і старше, яке протягом певного періоду часу забезпечувало пропозицію робочої сили на ринку праці. Зайняті та безробітні загалом формують робочу силу [16].

Загалом *зайнятість* слід розглядати як не заборонену законодавством діяльність осіб, пов'язану із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно. Відповідно *зайняті* – це особи віком 15 років і старше, які: працювали впродовж звітного періоду хоча б одну годину за наймом за винагороду в грошовому чи натуральному вираженні, індивідуально (самостійно), в окремих громадян або на власному (сімейному) підприємстві; працювали безкоштовно на підприємстві, у власній справі, що належить будь-кому з членів домогосподарства, або в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, виробленої внаслідок цієї діяльності; були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали робоче місце, власне підприємство (справу), але не працювали впродовж обстежуваного періоду з певних причин. Виділяють дві основні форми зайнятості: повна та неповна. *Повна зайнятість* – зайнятість працівника за нормою робочого часу, передбаченою згідно із законодавством, колективним або трудовим договором. У свою чергу, *неповна зайнятість* – зайнятість працівника на умовах робочого часу, що менший від норми часу, передбаченої законодавством, і може встановлюватися за договором між працівником і роботодавцем з оплатою праці пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Також, виділяють такий вид зайнятості як *продуктивна зайнятість*, що

дає змогу забезпечити ефективне суспільне виробництво та задовольнити потреби працівника на рівні не менше встановлених законодавством гарантій. Так, якщо повна зайнятість відображає кількісний аспект зайнятості, то продуктивна – безпосередньо якісну збалансованість між потребою населення в роботі і робочими місцями, при якій створюються сприятливі умови для соціально-економічного прогресу суспільства. Серед інших видів зайнятості виділяють: приховану, сезонну, періодичну, часткову, епізодичну та ін. [16].

У свою чергу, *безробіття* – це соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування. Відповідно *безробітним* є особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна приступити до роботи. До категорії безробітних також відносять осіб, які приступають до роботи протягом найближчих двох тижнів, знайшли роботу, чекають відповіді тощо. Розрізняють загальний рівень безробіття і рівень зареєстрованого безробіття. У свою чергу, виділяють також таке поняття як часткове безробіття, тобто вимушене тимчасове скорочення передбаченої законодавством тривалості робочого часу у зв'язку із зупиненням (скороченням) виробництва продукції з причин економічного, технологічного і структурного характеру без припинення трудових відносин [16].

До осіб, які не входять до складу робочої сили, відносяться особи віком 15 років і старше, які впродовж звітного періоду не відносилися ні до зайнятого, ні до безробітного населення. Зазначена категорія населення за рівнем зв'язку з ринком праці може бути класифікована так: особи, які шукають роботу, але не готові приступити до неї впродовж найближчих двох тижнів (через непрацездатність; через навчання; через виконання домашніх обов'язків тощо); бажають працювати та готові приступити до роботи, але не шукають роботу (наприклад, особи, які зневірилися у пошуках роботи; не знали, де і як шукати роботу; вважали, що для них немає підходящого місця роботи тощо); ті, що не бажають працювати, тому що не мають необхідності (пенсіонери; студенти, учні денної форми навчання;

особи, які виконують домашні обов'язки, доглядають дітей, хворих; особи, які знаходяться на утриманні та ін.) [16].

Станом на кінець червня 2020 р. робоча сила в Україні склала 17686,3 тис. осіб, з яких 16992,1 тис. осіб – працездатне населення (для порівняння у 2010 р. значення показників складало 20894,1 та 19164,0 тис. осіб відповідно). У свою чергу, чисельність зайнятого населення становила 16055,7 тис. осіб (у т. ч. працездатного віку 15362,0 тис. осіб), безробітного населення – 1630,6 тис. осіб (у т. ч. 1603,1 тис. осіб відповідно). Динаміка рівня зайнятості та безробіття в Україні за період 2010–2019 рр. наведена на рисунку 9.1 [2].

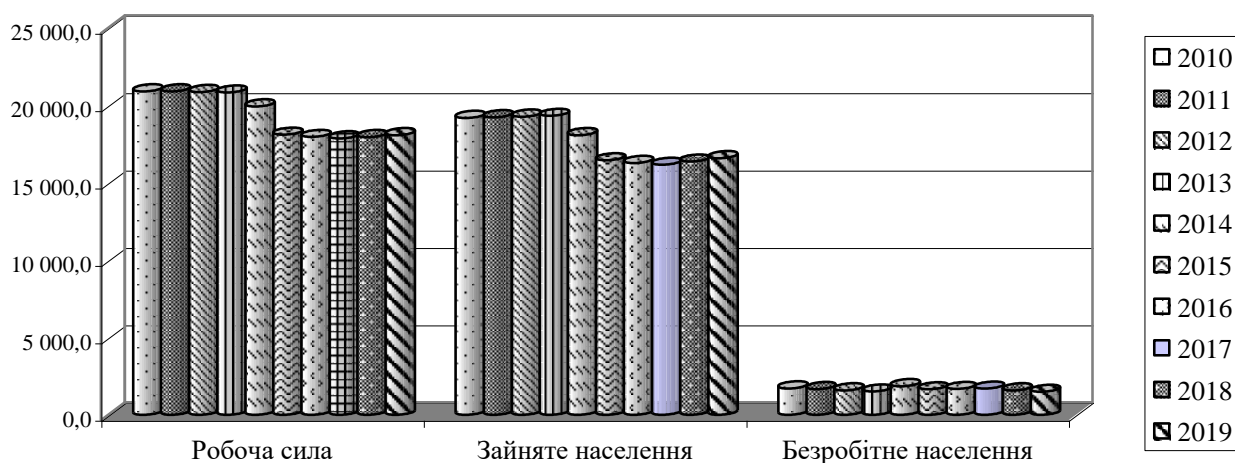

Рисунок 9.1 – Динаміка рівня зайнятості та безробіття в Україні за період 2010–2019 рр. [2]

Як відомо, основу економічно активного населення становить населення, зайняте в економіці. Саме ця частина робочої сили бере участь у створенні національного багатства, є платником податків, формує споживчий попит. Однак, наразі в країні намітилася негативна тенденція до скорочення чисельності зайнятого населення, що станом на кінець червня 2020 р. порівняно з показником 2010 р. зменшилася майже на 12,0 %. Це пояснюється як погіршенням демографічної ситуації в країні, так і низьким рівнем оплати праці порівняно з іншими економічно розвиненими країнами, що зумовило значний відтік кадрів закордон [2, 22].

Щодо галузевої статистики зайнятості населення України, слід зазначити, що найбільша частка працездатного населення у

2019 р. була зайнята у сфері оптової та роздрібно́ї торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів (22,9 % від загальної кількості зайнятого працездатного населення), сільському, лісовому та рибному господарстві (18,2 %) і промисловості (14,8 %) [2, 22].

У свою чергу, протягом січня–червня 2020 р. статус безробітного мали 829,427 тис. осіб, у т. ч. отримували допомогу по безробіттю 719,825 тис. осіб. Станом на кінець червня 2020 р. кількість зареєстрованих безробітних склала 517,704 тис. осіб, у т. ч. 159,702 тис. осіб – молодь у віці до 35 років. Найвищий рівень безробіття характерний для працівників сфери торгівлі та послуг – 92,988 тис. осіб; робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин (82,903 тис. осіб) і законодавців, вищих державних службовців, керівників, менеджерів – 74,424 тис. осіб. Чисельність працевлаштованих безробітних за направленням служби зайнятості та самостійно за звітний період склала 185,221 тис. осіб. Кількість вакансій на кінець червня 2020 р. склала 57927, з яких: 11534 – кваліфіковані робітники з інструментом; 9848 – робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин; 8437 – працівники сфери торгівлі та послуг; 7480 – найпростіші професії; 6703 та 6618 – професіонали та фахівці тощо. Отже, рівень навантаження зареєстрованих безробітних на одну вакансію досягає 9 осіб (станом на кінець червня 2019 р. складав 3 особи) [2, 22].

Отже, слід зазначити ускладнення ситуації на ринку праці і прискорення темпів зростання чисельності безробітних при одночасному зниженні кількості вільних вакансій. Наразі державою з метою покращення ситуації і досягнення рівноваги попиту та пропозиції на ринку праці розроблено комплексний документ, що охоплює низку проблем зайнятості населення і формує стратегічне бачення щодо напрямів соціально-економічного розвитку країни, – «Основні напрями реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022 року». Останній визначає як основні напрями реалізації

державної політики у сфері зайнятості населення, так і пріоритетні завдання державної політики за кожним напрямом її реалізації.

9.2 Державне регулювання ринку праці в Україні

Останніми роками ринок праці України перебуває у стані трансформації, що супроводжується окремими негативними наслідками, зокрема пов'язаними зі зниженням продуктивності праці, погіршенням умов зайнятості, поширенням сегменту нестандартної зайнятості тощо. Значними є прояви професійно-кваліфікаційного дисбалансу попиту та пропозиції на національному ринку праці, збільшення навантаження на регіональні ринки праці, зростання рівня безробіття та соціальної напруги в країні. Серед інструментів регулювання ринку праці найбільш перспективними є ті, що спрямовані на забезпечення збалансованості ринку освітніх послуг та ринку праці в умовах трансформації структури зайнятості; прогнозування та планування розвитку ринку праці; покращення професійно-кваліфікаційної підготовки кадрів відповідно до вимог ринку праці та науково-технічного прогресу; підвищення мотивації до праці, зайнятості та підприємництва [4, 9].

Загалом державне регулювання ринку праці – це система законодавчих, економічних, адміністративних, організаційних заходів держави, направлених на підвищення оплати праці, зниження безробіття, створення робочих місць, підготовку кадрів, що є найбільш вивченим класиками ринку праці та сучасними вченими. Ключовими позиціями з державного регулювання ринку праці є: взаємозв'язок політики зайнятості та економічної політики держави; консолідація зусиль усіх гілок влади, об'єднань роботодавців і профспілок у питаннях зайнятості; посилення відповідальності центральних та місцевих органів виконавчої влади і соціальних партнерів для реалізації політики зайнятості [4, 9].

Виділяють такі основні групи методів регулювання ринку праці як правові, організаційні та економічні. Зокрема методи правового регулювання ринку праці включають засоби нормативно-правового впливу держави на суспільні та трудові

процеси в сфері зайнятості. Основними інструментами регулювання виступають Конституція України, постанови, укази й розпорядження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств, облдержадміністрацій та місцевих рад тощо. Наразі основними нормативно-правовими актами, що регулюють відносини на ринку праці, є: Кодекс законів про працю України, Закони України «Про зайнятість», «Про колективні договори і угоди», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про оплату праці», «Про соціальний діалог в Україні» тощо. Активно обговорюється питання удосконалення застарілих нормативно-правових актів у цій сфері, зокрема наразі оприлюднено проєкт Закону України «Про працю», метою якого визначено створення умов для легкого працевлаштування, комфортної праці та збільшення доходів працівників. Інституціями регулювання ринку праці є: Міністерство соціальної політики України, Державна служба України з питань праці, Державний центр зайнятості, а також низка інших органів виконавчої влади різних рівнів. Загалом застосування правових методів пов'язано з прямим стимулюванням зайнятості, опосередкованим впливом на зростання зайнятості через залучення фінансово-кредитних важелів, стимулювання самозайнятості та сприяння розвитку підприємництва, скорочення ринкової пропозиції, стимулювання відпливу та перерозподілу робочого часу та робочих місць, сприяння поширенню нестандартних та інноваційних видів та форм зайнятості на ринку праці [4, 9].

Організаційний метод регулювання ринку праці сприяє реалізації заходів щодо організації, регулювання та управління в інтересах державної влади, які стимулюють діяльність державних органів у напрямі дотримання балансу інтересів між працівниками, роботодавцями, посередниками і державою в напрямі підтримки балансу попиту та пропозиції на ринку праці. Основними інструментами є: державні програми, стандарти, статистичні норми і показники, ліцензування та сертифікація, квотування.

Економічні методи регулювання ринку праці являють собою комплекс економічних заходів прямого і непрямого впливу

держави на суспільні та трудові процеси в сфері зайнятості, що сприяють досягненню значних економічних результатів. Основними з них є заходи фінансового регулювання, куди входять дві основні групи: інструменти податкового механізму (податкові пільги, пов'язані зі звільненням від виплат у соціальні фонди, з прийняттям на роботу неконкурентоспроможних верств населення, з професійним навчанням тощо); кредитні інструменти (преференції на виконання державних програм, фінансові штрафи при порушенні порядку квотування робочих місць для неконкурентоспроможних верств населення, державні субсидії непрацюючим громадянам тощо). Основними економічними інструментами виступають: пільгове оподаткування та кредитування; заробітна плата; допомога по безробіттю; дотації; державні контракти; інвестиції в людський капітал; важелі кредитно-грошової, валютної, зовнішньоекономічної політики; макроекономічне планування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Господарський кодекс України: закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV, зі змінами та доповненнями, внесеними законом України від 16.08.2020 р. № 815-IX. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

2 Дані щодо кількості зареєстрованих безробітних та надання їм послуг, а також кількості зареєстрованих вакансій. *Державний центр зайнятості: веб-сайт*. URL: <https://www.dcz.gov.ua/> (дата звернення: 22.07.2020 р.).

3 Державний класифікатор України. ДК 002:2004. Класифікація організаційно-правових форм господарювання. *Державна служба статистики України: веб-сайт*. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.06.2020 р.).

4 Дикань В. Л., Єлагін Ю. В., Сухорукова Т. Г. Економіка праці на підприємствах залізничного транспорту: навч. посіб. Харків: УкрДАЗТ, 2012. 345 с.

5 Дикань В. Л. Обеспечение конкурентоустойчивости предприятия: монографія. Харків: Основа, 1995. 160 с.

6 Забезпечення конкурентоспроможності підприємств: підручник / В. Л. Дикань, Ю. Т. Боровик, О. М. Полякова, Ю. М. Уткіна. Харків: УкрДАЗТ, 2010. 420 с.

7 Звіт про діяльність Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України за 2019 р. *Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України: веб-сайт*. URL: <https://www.me.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

8 Звітність Державної казначейської служби України. *Державна казначейська служба України: веб-сайт*. URL: <https://www.treasury.gov.ua/> (дата звернення: 22.07.2020 р.).

9 Кабаченко Г. С. Регулювання ринку праці в умовах трансформації структури зайнятості: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07; Донецький національний університет ім. В. Стуса. Вінниця, 2017. 247 с.

10 Кодекс законів про працю України: закон України 10.12.1971 р. № 322-VIII, зі змінами та доповненнями, внесеними законом України від 02.04.2020 р. № 540-IX. *Законодавство*

України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 15.04.2020 р.).

11 Конституція України: закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР, зі змінами та доповненнями, внесеними законом України від 01.01.2020 р. № 27-ІХ. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 15.04.2020 р.).

12 Основи бізнесу: навч. посіб. / В. Л. Дикань, І. В. Токмакова, В. О. Овчиннікова та ін. Харків: УкрДУЗТ, 2018. 290 с.

13 Підприємництво: підручник. Ч. 2. Реалізація підприємницької діяльності у сучасних ринкових умовах. / С. В. Панченко, В. Л. Дикань, О. В. Шраменко та ін. Харків: УкрДУЗТ, 2018. 228 с.

14 Підсумки діяльності страхових компаній за 2019 р. *forinsurer.com: веб-сайт*. URL: <https://forinsurer.com/stat> (дата звернення: 25.04.2020 р.).

15 Про акціонерні товариства: закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI, зі змінами та доповненнями, внесеними законом України від 16.08.2020 р. № 738-ІХ. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

16 Про зайнятість населення: закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI, зі змінами та доповненнями, внесеними законом України від 18.07.2020 р. № 693-ІХ. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 25.07.2020 р.).

17 Про захист економічної конкуренції: закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. Із змінами та доповненнями, внесеними законом України від 13.02.2020 р. № 440-ІХ. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 25.07.2020 р.).

18 Про природні монополії: закон України від 20.04.2000 р. № 1682-III. Із змінами та доповненнями, внесеними законом України від 03.07.2020 р. № 720-ІХ. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

19 Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: закон України від 22.03.2012 р. № 4618-VI, зі змінами та доповненнями, внесеними законом України від 02.04.2020 р. № 540-ІХ. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

20 Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII, зі змінами та доповненнями, внесеними Законом України від 16.07.2020 р. № 340-IX. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

21 Статистика Національного банку. *Національний банк України: веб-сайт*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic> (дата звернення: 28.04.2020 р.).

22 Статистична інформація. *Державна служба статистики України: веб-сайт*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.04.2020 р.).

23 Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV, зі змінами та доповненнями, внесеними законом України від 16.08.2020 р. №№ 815-IX, 816-IX. *Законодавство України: веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

24 Дикань В. Л., Шраменко Е. В., Якименко Н. В. *Економіка підприємства: учеб. пособ.* Харьков: УкрГАЗТ, 2012. 278 с.

В. Л. Дикань, Г. В. Обруч, Г. П. Заєць

ВСТУП ДО ФАХУ

Конспект лекцій

Частина 2

Відповідальний за випуск Обруч Г. В.

Підписано до друку 2022 р.

Умовн. друк. арк. 3,25. Тираж . Замовлення № .

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,

61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.